

Çeviriler:

Mısır'da Rüşvetin Gelişimi: Muhammed Ali Paşa'dan Hidiv İsmail'e Kadar

Die Entwicklung der Korruption in Aegypten: Von Mohammed Al Pasha bis zum Khediven Ismael

*Jakob van Klaveren**
*Çeviren: Ahmet Asker***

Rüşvet tarihseldir, çünkü insanî açgözlülüktен kaynaklanır ve devlet hukukunda da görünen bir olgudur. Bilinçsiz de olsa dürüst bir yönetimin varlığını öngören tarihçi, anakronik bir hatayla hareket etmiş olur. Aydınlanmanın getirdiği devlet anlayışı 19. Yüzyıl'ın Avrupa'sında bile kapsamlı bir etki bırakmadı ve *Ancien Régime** koşulları, çarlık Rusyası'nda olduğu gibi, dünya savaşına kadar devam etti. Diğer taraftan dürüst yönetim anlayışı, Avrupa etkisi altındaki büyük sömürge devletlere de –az çok yabancı bitki olarak– ithal edildi ve tahliye edilmelerinden sonra, bağımsızlıklarında, bu yabancı otlar büyük ölçüde tekrar ayıklandı. Yerel devlet işlerinde bağımsız kalan Çin'de, Türkiye'de ve Mısır'da rüşvet; bir engelle karşılaşmadan var olmaya devam etti.

Her ne kadar sistem, temelde Avrupalı *Ancien Régime*'lerden farklı değilse de, şüphesiz rüşveti ve onun özgün formlarını bu ülkelerde araştırmak her zaman çekicidir. Böyle bir inceleme, örneğin Afyon Savaşı'nın ve Büyük Britanya'nın bütüncül Çin politikasının açıklanması gibi, eğer önemli olayların aydınlatılmasına katkıda bulunabilirse, büyük anlam kazanır.

Mısır olayında, 1876'daki devlet iflasına ve İngiliz-Fransız ortak yönetiminin kurulmasına yol açan bir gelişme söz konusudur. Bununla beraber dürüst yönetimin dönmesiyle bu makalenin konusu burada bitmiş olur.

Ancak büyük politik öneme sahip bu tür gelişmeler, her ne kadar *Ancien Régime* lerde sistemleşmiş, yani (yazılı olmayan) kanunların ayrılmaz bir parçası olsa da, aslında rüşvetten kaynaklanmazlar. Zira saf-rüşvetçi devlet var olamaz,

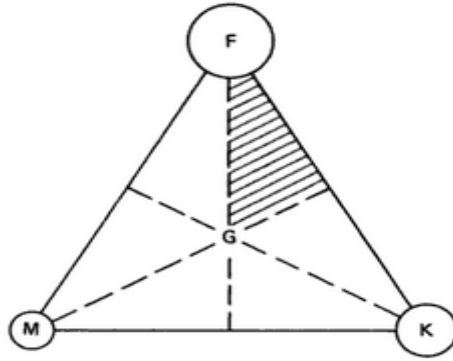
* Jakop van Klaveren, "Die Entwicklung der Korruption in Aegypten: Von Mohammed Al Pasha bis zum Khediven Ismael", in: *Korruption im Altertum*, Ed.. Wolfgang Schuller, Konstanzer Symposium, Oktober 1979, München, Oldenbourg, 1982):

** Arş. Gör., Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. ahmet_asker78@yahoo.de

* Avrupa'da Fransız Devrimi öncesinde hüküm süren, eski monarşi düzeni (eski rejim-eski düzen) için kullanılan bir deyim. Ç.n.

hatta bir çelişki olarak değerlendirilir. Devlet destekli olan, rüşvet değil, aksine araçları devletin amaçları için hazır hale getiren fiskalizmdir. *Ancien Régime*' lerde bu amaçlar genelde mutlak hükümdarlar tarafından belirlenirdi ve özellikle savaş zamanlarında hükümdar emriyle derhal mali kaynak sağlanması talep edilirdi. Ancak uzun vadede devleti şekillendiren, “Merkantalizm” olarak adlandırılan üçüncü kuvvet idi; daha basit bir ifadeyle: Ekonomi politikası.

Bu, üretici güçlerin başka ülkelerle rekabetini geliştirmeyi hedefliyordu, şayet gerekli ve (mali açıdan) mümkünse hâlihazırdaki mali araçlardan vazgeçerek.

Bu üç bağımsız, birbirine muhalif güç, herhangi bir dönemde değişen yoğunluklarına bağlı olarak zamanla farklılaşan bir dengenin oluştuğu politik mücadele alanını belirlediler.¹ Bununla beraber dengenin durumu şimdi açıklanacak olan F-M-K sisteminin eline birtakım kuralları daha sıkı sınırlama imkânını veriyordu. Devleti, -diğer değişle memurların üzerinde oturdukları dalı- ayakta tutan Fiskalizm genellikle en etkili kuvvettir. Ayrıca memurlar, sırf maksimum kazanç düşünen vurguncular olarak değil, aksine, başka ülkelerle rekabet halinde bulunan ülkelere hizmet eden insanlar olarak da değerlendirilmelidir. Temelde bu, fiskalizmin üstünlüğünü güvence altına alıyordu.

En zayıf kuvvet, “Merkantilizm Çağı” olarak adlandırılan Merkantilizmin (M) bizzat kendisi, -yani ekonomi politikası- oldu. Nihayet o sadece uzun vadede etkili oldu ve anlık gerekliliklerin sıkışık mali ihtiyaçlarına kurban edildi.

¹ Genel olarak şu makaleme bakınız: “Fiskalismus-Merkantilismus-Korruption: Drei Aspekte der Finanz- und Wirtschaftspolitik während des Ancien Régime”, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (VSWG)*, Cilt 47, 1960, s-333-353. Bir çevirisi şurada yayımlandı: D.C. Coleman (Ed.), *Revisions in Mercantilism*, Londra, 1969. Fakat böyle uzun bir zamandan sonra burada, yazarın -özellikle “Kameralizm”in özgün formlarıyla ilgili olan- yeni tairhsel nokaları açıkladığı gözden kaçırılmaz.

Bizzat destekçilerince değil, memurlarca uygulanmak zorunda olduğunda merkantilizmin durumu daha da zayıfladı. Memurlar, ekonomik tarzın o an görünmeyen zararları üzerinden anlık faydaları sağlamaya eğilimliydi. O halde ikinci büyük güç rüşvet (K) idi. Böylece orta konumdaki G'nin dengesi, bu güçlerin eşit olmayan ağırlıklarına göre kayıyordu ve taralı alanın herhangi bir yerine geliyordu.

Sistemin genelde şark despotluklarında ve özelde Mısır üzerinde uygulanması, ilk olarak Merkantilizm (M) çerçevesinde bazı açıklamaları gerektiriyor. Üç tür merkantilizm türü belirleyebiliriz:

M1: Uluslararası ticarete kendi ülkelerine, kazançtan daha büyük bir pay garantilemek için, yapay destek ve dış ekonomik rekabette tebanın aktifleşmesi. Böylelikle ödemeler dengesi etkinleşti.

M2: İthal ikameci endüstrinin kurulması ki burada “*Ancien Régime*”in “manifaturacılık” adıyla tanımlanan meselesi söz konusuydu. Sağlıklı şirketlerin kurulmasının başarılması, böylece yabancı ülkeler karşısında ödemeler dengesinin iyileştirilmesi.

M3: Örneğin altyapı inşası gibi dış ekonomiyle direkt ilgisi olmayan iç ekonomik önlemler. Bunlar, aynı şekilde üretim güçlerinin gelişmesine katkı olarak anlamaya ve manifaturacılıkla ilgili güçlüklerini karşılaştırmaya yarar.²

İlk kategori, henüz insiyatif geliştiren girişimci güçlerin ileri görüşlü yatırımlarıyla ilgiliydi. Bu temel, doğulu ülkelerde ve özellikle çağa ayak uyduramayan Mısır'da eksikti. Bu yüzden Merkantilizm bu ülkelerde Avrupalı *Ancien Régime*'lere göre daha cılız gelişme göstermişti.

İkinci kategori her ne kadar tali de olsa, Muhammed Ali'nin Mısır'daki fabrikalarında rol oynamıştı. Büyük güçlerin işler olan dış ticaret açılımı esnasında ve bununla beraber mısır devlet idaresinin iktidar alanlarında da tamamıyla yok oldu. Onların yerini altyapı geliştirmenin sürekli yükselen ağırlığı aldı (M-3).

Fiskalizm hususunda da birkaç sınırlayıcı not düşülmelidir. Mutlakiyetçi devlet sisteminde mutlak hükümdar, fiskalizmin kişiselleşmiş haliydi. Devlet hazinesi onun hazinesiydi, hazinenin hükümdarın şahsi hazinesiyle ayrılması da söz konusu değildi. Gerekli gördüğü miktarda, şahsi zevkleri dâhil herhangi bir amaç için imkân dâhilinde yapılacak harcamalar onun tasarrufundaydı. Sonuç

² Şu makaleme bakınız: “Die Manufakturen des Ancien Régime, *VSWG* içinde, 1964, Cilt. 51, s 145-191. Aynı şekilde: “Die Problematik der Manufaktur-Erscheinung im Ancien Régime”, *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 1964 (Cilt. 120), s.317-328. M-I'den farklı olarak sondaki iki form, özellikle M ve K (nadiren de olsa F, M ve K)'nın karışımından gelebilir. Neticede sıklıkla rüşvetin etkisi altındaki M-Efekt'e indirgenir.

olarak bir hükümdarın rüşveti *eo ipso** gereksiz ve akıl dışıydı. Elbet *Sonnenkönig** gibi enerjik, hırslı bir kral, askeri amaçlar uğruna; -bu devletin büyüklüğü ve hanedan soyunun şanı (onun politik vesayetine göre devletin en yüksek amacı) anlamına geliyor- azami imkânları seferber edebilmek için kendini sınırlamak isterdi.

Hükümdarın devletin içindeki değişiklikleri yapmadığı ya da artık tek başına yapmadığı modern devlete geçiş modellerinde, yolsuzluk olayları rahatlıkla zirveye çıkabilir. Bu elbette ki modern parlamenter sistemin anavatanı, yani Stuart*ların tasfiye dönemi İngilteresi için geçerlidir.

Parlamento, I. Karl'a (1625-1649) karşı yürüttüğü mücadelede fon onaylama ve tahsis etme, yani bütçe yapma yetkisini kazandı. Sturart-Restorasyonundan (1660) sonra II. Karl da buna uyum sağladı. Fakat kral fon kullanımını onaylayan yürütmenin tek yetkilisi olarak kaldı. O tek başına savaşa ve barışa karar verirdi fakat savaşın devamı için fon onayı parlamentoya bağlıydı. XIV. Ludwig tarafından Hollanda'ya karşı 1674'te yürütülen, uydu-prensliklerin istemediği savaş böyle sona erdirilebilmişti. En sonunda Karl, aksine, parlamentonun Hollanda'ya karşı istediği 2. deniz savaşının (1665-67) yürütülmesine yönelik arzusunu kaybetmişti, çünkü o daha çok lüksüne düşkündü. II. Karl özel hayatı için savaş ödeneğini bu savaşta böyle elden kaçırmıştı. Buna rağmen parlamento savaş filosu için yeniden fon talep ettiğinde ve Karl, Birleşik Hollanda Cumhuriyeti'nin hâlihazırda barış arayışında olduğunu düşündüğünde, üzerinde kalan parayı emri altına alabilmek için donanmayı vakitsizce terhis etmişti. Çünkü Hollandalı filonun Chatham önlerindeki şiddetli saldırısına tesadüf etmişti.³

Mısırlı hükümdarlarda da artan oranda bir iktidar sınırlaması tespit edeceğiz; bu sefer ülkenin dâhili meseleleriyle ilgili değil, aksine sultanın ve büyük güçlerin etkisine karşı.

İçerdeki despotizme rağmen rüşvet artık zirveye çıkacaktı; hanedanlığın kurucusu Muhammed Paşa döneminde neredeyse hiç yokken, İsmail döneminin sonunda ise Mısır üzerinde bir İngiliz-Fransız mali denetiminin kuruluşuna vesile olan devletin 1876'daki iflasına sebebiyet verecek kadar büyük oranlarda.

* Latince kökenli bu deyim batı dillerinde, "*kendiliğinden*", "*yalnızca bu nedenle*" anlamında kullanılmaktadır. Ç.n.

* *Sonnenkönig* (Fransızca: *le Roi-Soleil*; Türkçe: *Güneş Kralı*) henüz 4 yaşında iken Fransa kralı olan ve sıklıkla "*L'État, c'est moi!- Devlet benim*" sözüyle özdeşleştirilen XIV. Louis'in takma adıdır. Fransa'nın en uzun süre (1643-1715) tahtta kalan kralı XIV. Louis, mutlakiyetçi yönetimin güçlü bir savunucusu olarak bilinir. Ç.n.

* 1371'de İskoçya, 1603-1714 yılları arasında ise Büyük Britanya krallığını yönetmiş olan hanedan. Ç.n.

³ Şu makaleme bakınız: "Die historische Erscheinung der Korruption, in ihrem Zusammenhang mit der Staats- und Gesellschaftsstruktur betrachtet, *VSWG* içinde (Cilt 44), s. 303.

Muhammed Ali (1805–1841–1849)

1798'de Mısır'da Napolyon'la savaşması için ücretli bir Arnavut asker olarak Bab-ı Âli tarafından işe alınan Muhammet Ali ülkeyi güçlendirmek ve bir hanedanlık kurmak amacını güdüyordu. Bu da ancak Türklerin Büyük Süleyman'ın fethinden beri (1517) geçici bir anlaşma ile ilişki kurdukları Memluk beylerinin uzaklaştırılmasıyla mümkündü.

Hükümdarı ile uyuşmazlık içine düşmesiyle beraber, Memlukluları yenmiş olan Fansızlara, daha yakın bir arkadaş gözüyle bakmaktaydı. Bununla beraber Fransa'nın doğudaki garip politik gezintisinden vazgeçmesinden sonra devam edegelen Rus tehlikesine karşı Hasta Adam'ın doğal müttefiki oldu. Böylelikle İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi'nin etkisi çoğalmış oldu. Onun tavsiyeleri, yani Mathieu de Lesseps'in⁴ dolaylı tavsiyeleri. Mısır'ı avucuna almış olan Muhammed Ali Mısır başkonsolosunca resmen Vali (paşa) olarak atandı (1805). Yasal olarak bu atanma zamanla sınırlandırılmıştı. Çoğu Türk valisi paraya aç görevlilerle yerleri değiştirilinceye kadar en çok üç yıl görevde kalıyordu. Kuvvetli askeri gücünden dolayı Muhammed Ali yeri değiştirilemez ve atılamaz birisiydi.

Sultan “nankörlük” gösterdiğinde, Muhammed Ali'nin Fransız disipliniyle eğitilmiş ordusu Türkleri Küçük Asya'ya kadar püskürttü ve orada uzun yıllar kaldı (1831–40). Sultan 1838 yılında Büyük Britanya'yı geniş kapsamlı bir ticaret anlaşmasıyla kendince kazandıktan sonra donanma 1840'da Mısırlıların denizden ikmal hattını kesintiye uğrattı ve onu geri çekilmeye zorladı. Diğer taraftan Lord Palmerston 1841'de, takip ettiği denge politikası çerçevesinde Muhammed Ali'ye babadan oğla geçen bir Valilik statüsü kazandırdı. Böylelikle Sultanın yasal vasalı haline gelen yeni hanedanlık tanınmış oldu.

Fakat modern askeri güçlerin de yüksek miktarda bedeli vardı. Zira kendiliğinden anlaşılacağı üzere politikasının temeli Fiskalizme dayanacaktır. Aynı mevcut Para birikiminden beslenen rüşvetçilik –her ne kadar yok edilemese de– azaltıldı.⁵ Aynı şey onun kişisel istekleri için de geçerliydi. Gerçi devlet ve hükümdarlık kasası yasal olarak ayrılmamıştı. Fakat modern mali yönetim, bütçe tasarısının hazırlanması Fransız modeline göre uygulandı. Genç Mısırlılar Fransa'da kamu yönetimi akademilerinde eğitim gördüler⁶ ve özel bir birim olan “Hazine-i Hassa”yı da planlamanın içine aldılar.

⁴ Ferdinand de Lesseps Mısır'da konsolos olunca, Muhammed Ali ona şunu söylemiş olmalı: “Bulduğum duruma baban beni getirdi...” Bakınız: H. Hummel, *Um Suez und Panama: Ferdinand de Lesseps und seine Zeit*, Darmstadt, 1943, s. 49.

⁵ David Landes de böyle değerlendiriyor: *Bankers and Pashas*, London, 1958

⁶ Bakınız Herbert Stanley Deighton, Art. Egypt, *Encyclopaedia Britannica*, 1965, Cit 8, s.66.

Üçüncü güç olan Merkantilizm önemsizdi. Buna rağmen Devletin ekonomik etkinliği hızla arttı. Üretken güçler süratle geliştiler, gerçi yönetim özel sektörde değil devletteydi. Belirtisi; özel sektörün yetersizliğinden dolayı devletin işveren olarak ortaya çıktığı, gelişmiş bir Kameralizm söz konusuydu. Bütün hammadde–para– yardım (Ressourcen = kaynaklar) ve köylü nüfus ile aşağı yukarı bütün toprak devletin ekonomik planına hizmet etmekteydi. Özellikle Memlukluların

1811’de Muhammet Ali tarafından kandırılarak Kahire sarayına davet edilip orada kılıçla katledilmelerinden sonra.

Sık Sık Kameralizmin Merkantalizmin farklı bir formu olduğu düşüncesi oluşmakta. Görünüşte Kameralizm, sonuçta üretken güçlerin yayılması açısından Merkantilizme benzer. Evet, hatta çoğu zaman Kameralizm -basitçe çıkış noktası olarak konuyu direkt ele alma şeklinde koşullanmasıyla.- daha hızlı bir başarıya amaçlar.

Gene de amaç olarak yoksul ve parasız birinin vergisini, yani doğal ekonomiye dayalı çiftçiliği, tropikal ve astropikal dünya mahsul ekonomisi sisteminde piyasa için ölçülü miktara dönüştürerek döviz getiren bir Fiskalizm söz konusu.⁷ Bu sebepten dolayı amaç yalnızca ve direkt olarak mali araçların (fonların) kazanılmasına yönelmişti. Böylesi bir “tedbir paketinin” geri çekilmesi, kısa vadede devlet hazinesine neredeyse hiçbir katkı sağlamazdı.)

Fransız eksperisi Louis Jumel’in⁸ esinlemesi dolayısıyla özellikle 1822 yılından itibaren Muhammed Ali’nin baskıcı tarım sistemi içerisinde ülkenin en önemli döviz kaynağı olan çok özel bir tür pamuk -Makko Pamuğu-yetiştiriciliğine yönelindi. Yaz kuraklığı için özellikle delta bölgesinde, yukarısında kısaca ayrılmış sulama sistemi olan baraj yapısının sağlanması gerekiyordu ve baraj yapısı sonbaharda ve kışın erken dönemlerinde sel suyunu hasattan uzak tutmalıydı. Bütün bunlar hoşgörölülük halkın işçiliğinin yardımıyla eksperler tarafından yerine getirildi.

İskenderiye evlerinin satın alıcılarıyla diyalogu, özel satış yöneticileri sağlıyorlardı fakat onlar devamlı Avrupa kotasyonunu kontrol ediyorlardı ve

⁷ Gustav Vasa’nın kontrolü altındaki İsveç, evvelce böylesi bir değişimin Avrupalı bir örneğini göstermişti: O işçileri ve ülkenin iç kısımlarındaki aynı ödemeleri maden ocağındaki mültezimlere verdi. Bunun karşılığında mültezimler Stockholm’de, oraya Amsterdam’da ve diğer batı Avrupalı pazarlarda tekrar satılmak üzere gönderilen çelik ve bakır külçelerden bir pay ödemekteydiler. Bakınız Heinz Gaessner, Schwedens Volkswirtschaft under Gustav Vasa, Cilt I, Berlin, 1929, s. 40, 44.

⁸ Louis Alexis Jumel (1785-1823) Mısır Paşa’nın pamuk fabrikalarından birine müdür olarak gelmişti. Orada yabancı yetişen pamuk türlerini henüz 1819’da hazır bulmuştu. Önceleri küçük daha sonra sıklıkla büyük oranlarda yetiştirilmişti: 1820’de... 3 Balya, 1821’de 2000 Balya, Bakınız: E. R. J. Owen, Cotton and the Egyptian Economy, 1829-1914, Oxford, 1969, s. 28, 32.

duruma bağlı olarak ürünlerini namı hesaplarına Avrupa'ya gemiyle yollamayı da denediler.⁹

Muhammed Ali'nin kontrolündeki İskenderiye'nin hızlı canlandırılışı, ilk olarak soğan, pirinç, mercimek, susam tohumu, keten tohumu, buğday, sonradan da pamuk gibi bilinen ürünlerin ihracının çoğaltılmasından dolayı bütün konsollar raporlarında bu durumu övgü dolu sözlerle kaydetmişlerdir.¹⁰

İskenderiye 18. yy.ın sonlarında az sayıda ve önemsiz, çoğunluğu Fransız tüccarların ziyaret ettiği bir yerken malların toplanma yeri olma işlevini İzmir'den üzerine almıştı ve şayet İzmir 1820 yılındaki getirisi bol olan Yunan ticaret heyetinin kılıçtan geçirilmesi olayından dolayı malların toplanma yeri olma özelliğini kaybetmeseydi dahi İskenderiye bunu yine de başarabilirdi. Büyük güçler zora dayalı tarım sistemini yerli halktan yüksek gelir sağlamanın tek yolu olarak görme eğilimindediler.¹¹

Bu yüzden Avrupalı ticarethaneler de daha uzun bir süre Muhammed Ali'nin (tekstil) fabrikaları formunda ifadesini bulan merkantilist heveslerine razı oldular. Şimdiye kadar serbest olan esnaflar bu manufakturacılıkta bağımlı ücretli işçi olmaya zorlandılar. Ünlü mako pamuğunu keşfeden Louis Jumel böyle bir manufakturacılık işine yönetici olarak alındı (bkz. 8. Dipnot). Bundan dolayı iyi işleyen işletmeler oluşamadı. Bu işletmeleri korumak için; birincisi gümrük gelirlerini azaltan, ikincisi Avrupalıları kızdıran, yabancı dokumacığa ithal yasağı getirildi. Bundan başka devamlı surette devam eden noksanlıklarıyla Fransız merkantilizminin bu oyunu zorlayıcı ziraat sisteminden elde edilen bu gelirleri kemirdi.¹² Ticaretin serbest bırakılmasıyla beraber itinayla kollanmış olan işletmeler 1842'de dağıldı.

⁹ Bakınız: J. G. Nanninga, Bronnen tot de geschiedenis van den Levantschen Handel, Rjks Geschiedkundige Publicatien, Cilt. IV, Den Haag 1964. Nanninga, özellikle 1765-1826 arası diplomatik ve konsolosluk yazışmalarını yayınladı. Satış sorumlusu olarak 1822'de Ermeni Boghos de Yousof isimlendirilir (s. 1150). Ayrıcalıklı Levant –tüccarlar hala orada etkin oldukları sürece İngiltere ve Fransa'ya kendine ait gemi taşımacılığı mümkün görünmüyordu. Amsterdam daha liberaldi, fakat zorlukları da yok değildi. En uygun olanı Livarno idi.

¹⁰ İskenderiye'deki Hollandalı (çoğunlukla Fransız olduğu sanılır!) konsolos 1822'de, "Liman ...birçok ulusun binalarıyla dolu" diye yazıyordu (Nanninga, 1070,f), 1823'de "İskenderiye'de sonsuz sayıdaki binanın yanısıra halihazırda üç gemi sigortacılığı kumpanyası büro açtı" diye yazıyordu. (Nanninga, s. 1110).

¹¹ Klasik İngiliz ulusal ekonomisi de böyleydi. J. R. Mc Culloch, Dictionary of Commerce, London, 1854, 2. Baskı, s. 16. O, aynı nedenle Hollandalı baskıcı tarım sistemini Java'da (Kahve, Şeker, Tütün, Çivit) desteklemişti (s. 141, ss.)

¹² Bakınız: J. G. Nanninga, *a.g.e.*, s.893, 949, ve de E.R.J. Owen, *a.g.e.*, s.23, 56,83. Kötü ve satılamaz durumdaki ürünler, pamuklu dokumalar ve hatta fesler insanlara emekleri karşılığında zorla kabul ettirildi. Ayrıca hükümdar elbiseleri için ayrılarak. Şu esere de bakınız: A. E. Crouchley, The economic development of modern Egypt. London, 1938,

Baskıcı tarım sistemi, Hanedanlığın kuruluşuna kati surette imkân tanıdı. 1841’de bu kuruluş başarıyla tamamlandı. Daha başka hırslar şimdilik ertelendi, Muhammed Ali yorgundu.¹³ Bundan dolayı da yüksek performanslı politikasının zorlayıcılığı ve ihtiyaç duyulan araçları hazır tutması, yani bildiğimiz Fiskalizm, eksikti. Henüz 1841’de, henüz yaşanan mücadelecî hayattayken koşullar köklü bir şekilde değişiyordu. Artan rüşvetçiliğin koşullarını zirveye taşıyan ekonominin liberalleşmesi dönemi başladı.

Liberalleşme

“Zenci borcunu ödedi, artık gidebilir.” Bu cümle batının, Muhammed Ali’nin zorba sistemine karşı tutumunu özetliyor. Pamuk kültürünün çiftçiler arasında iyice kökleştirilmesinden sonra İskenderiye ticarethaneleri hükümet yetkililerinin açık arttırmalarına ve satışlarına tabi olmak yerine direk alış yapabilecekleri memleket içlerine girmeyi arzuluyorlardı. Sultan ile 1838’deki ticaret anlaşmalarından dolayı büyük güçler yaşlı hükümdarın başlangıçtaki mukavemetini dikkate almadılar.

Özgür sistem kendini kolayca sundu. Aşağı yukarı bütün Nil köylerinde Yunan, Ermeni veya Kıpti dükkânları bulunuyordu.¹⁴ Orada fellahlar ihtiyaçları olan malzemeyi satın alıyor ve de pamuk mahsullerini birinci ele satabiliyorlardı. Arzu edilen Pamuk satın alanların zincir halkasınca İskenderiye ticarethanelerinin bölgesine ulaşıyordu.

Bu surette genellikle Fellahlar tarafından gömülmüş para da taşraya hücum etti. Şimdi artık zahmetli bir iş olan topraktan elde edileni paraya dönüştürmek

s. 52, 67 ss, 72. Beklendiği üzere rüşvetçi bir işletmede iş görme kabiliyetleri sarsılmıştı. Bakınız: Charles Issawy, *Egypt since 1800: a study in lop-sided development*, *Journal of Economic History* içinde, 1961, s.6.

¹³ En büyük oğlu ve başarılı ordu komutanı İbrahim henüz vaktinden önce, 1848 Eylülünden beri resmi Vali (hükümdar naibi) olarak sahneye çıktı. Ali o sırada eli ayağı tutmaz hale gelmişti. İbrahim 1848 Kasımında aniden ölünce, hükümdarlık Ali’nin ikinci oğlu Tosun’un oğlu olan Abbas’ın eline geçti. Böylece İbrahim’in oğlu İsmail atlanmış oluyordu. O 1866’da, mantıklı bir davranışla en büyük çocuk önceliği hakkını gerçekleştirdi. Kısa zamanda görüldü ki bu ilk adım, mutlak hâkimiyetin kazanılmasına yaramalıydı. Hatta o babası ve dedesi gibi, İstanbul’daki tahtı elde etmeğe çalışmıştı. Bakınız: D. A. Farnie, *East and West of Suez*, Oxford, 1969, s. 81.

¹⁴ Türk devletinin çoğunda olduğu gibi ticaret neredeyse sadece bu “reaya” olarak adlandırılan Hıristiyan azınlıkların elindeydi. Yahudiler kira vergisinde daha çok sorumluluk yüklendiler. Genellikle şu çalışmaya bakınız: J. G. Nanninga, *a.g.e.*, birçok yerde. Bundan başka, McCulloch, *a.g.e.*, s.1215, Ferdinand Tremel, “Die Griechenkolonie in Wien im Zeitalter Maria Theresias: Ein Beitrag zur Geschichte der österreichisch-türkischen Handelsbeziehungen, *VSWG* içinde, 1964, s.108-115, s. 108, 110 ss., ve Traian Stoinanovich, *The Conquering Balkan Orthodox Merchant*, *Journal of Economic History* içinde, New York, 1960, s. 234, 292, 295. Yunanlı ve kıptî bakkal ve tüccarlar Suda’nın ilerisine kadar ilerlediler. Bakınız: H.E. Hurst, *The Nile: a general account of the river and the utilization of its waters*, London, 1952, s. 135, 215.

için geniş kapsamlı bir sistem oluşturmak devlet hazinesi için de gerekli değildi. Basit bir şekilde para vergisi taşraya, bölgeye ve köylere geri gönderilebiliyor ve aynı kolaylıkta geri alınabiliyordu. En sonunda Sait döneminde görüldü ki bu sistem devlet hazinesine bir zarar vermeksizin daha ucuz ve rahattı.

Ama iş, satın alma özgürlüğüyle bitmedi. Alacaklılara avansların güvenliği için rehin gerekiyordu. Bu tedbir çiftçilerin kendi mahsulleri olabilirdi. Ola ki bereketsiz mahsul olursa veyahut da mahsulünü gizleme durumlarında çiftçinin kendi arazisi de olabilirdi. Buna ek olarak fellahlar hükümet toprağından faydalandırılarak toprak sahibi yapılmalıydı ki topraklarını alma imkânı olsun. Sultanın yardımıyla bu yasa öncelikle Türk devletinde 1838'de, nihayetinde de Mısır'ı da kapsayarak başladı.¹⁵

Pamuk fiyatları birden düştüğünde ve avanslar artık tam olarak karşılanmadığında alıcılar ve bankalar geniş kapsamlı arazilere düşkün değillerdi ve tercihen paralarını devletin aracı finans kuruluşlarından geri alıyorlardı.¹⁶ Daha tehlikeli olanı, eskiden zavallı çiftçilerin devletten aldıkları şahsi topraklarının yüksek rütbe sahiplerince ve prenslerce satın alınmasıydı. Toprak alma imkânının olması rüşvetçiliğın iştahını yeniden uyandırdı.

Hanedanlıklar ve Hükümdar Ailesinin Paylaşım Çabası

Kurucu için hala bir birlik oluşturan ailenin (çok eşliliğın etkisiyle de iyice hızlanarak) çeşitli yönlerde çatallaşması kaçınılmazdı. Aralarındaki ilişkiler giderek azaldı: ikilik ve güvensizlik gelişme gösterdi. Muhammed Ali mirası ele geçirdikten sonra, yani 1841 yılında, derhal haleflerine toprak, bir başka ifadeyle prenslikler hediye etmeye başladı. Bu topraklar üzerinde oturan Fellahlar şimdi de prenslerin kiracıları oldular; yine pamuk ekmeye devam ettiler, elde edilen ürünler kısmen de olsa her halükarda torak sahiplerinin mülkiyetine geçiyor ve onlar tarafından satılıyordu. Vergiden muafiyetin tadını çıkarmakta olan prenslerin pamuğı bir devlet makamına ucuza teslim etmeye hazır olmadıkları, aksine İskenderiye'ye doğrudan satış yolları arayışı içinde oldukları aşikârdır. Bu serbest, karlı satış avantajı bir para anlaşması durumunda da kiracı Fellahlar aracılığıyla varlığını sürdürdü. Bunun neticesinde dayatmacı tarım sistemi bu yönden de zedelenmekteydi ve daha fazla dayanabilmesi mümkün değildi.

Serbest bir satış sisteminde kira gelirlerini aynı kendi yönetimlerinde yetiştirilen pamuk gelirleri gibi artırabildiler. Bunun haricinde iyi sulanmış

¹⁵ Artık 1842'den itibaren çiftçiler kendi arazilerini satabiliyorlardı. Bakınız: E.R.J. Owen, *a.g.e.*, s. 61. 1854 ve 1858 yıllarında çiftçilere miras bırakma hakkı tanınmıştı. Avrupalılar Mısır'da bu hakkı 1858'de, Türk devletinde ise 1867'de elde edebildiler. Çiftçiler mülkiyet hakkını gerçek anlamda, ilk olarak İngiliz yönetimi altında 1880'den sonra elde ettiler. Bakınız: Crouchley, *a.g.e.*, s. 50, 126 ss, 145.

¹⁶ İsmail Avrupalılara %7'lik tahvillerle ödeme yapıyor, fakat çiftçilerden parayı %12 üzerinden geri alıyordu. Bakınız: David Landes, *Nankers and Pashas*, London, 1958, s. 240. Şüphesiz %12 dahi doğular arasında düşük bir faiz oranıdır.

pamuk tarlasının ucuza elde edilmesiyle de gelir artırılıyordu. Ancak bir aile kolunun toprak varlığını artırabilmesi olasılığı belirgin bir şekilde yönetimdeki konumuyla bağlantılıydı. Bu sebeple burada miras düzenlemesine gidilmesi gerekmektedir.

Sultan 1841 tarihli fermanında haleflüğün tüm ailenin en yaşlı erkek evladına ait olduğuna hükmetti. Böylece hiçbir hükümdar haleflüğünü oğlunun alacağını düşünmesi mümkün değildi. Belki çok kısa olan hükümdarlık süresi boyunca rüşvetçilikle kendi halefi için devlet imkânlarından en fazlasını koparma dürtüsü de o denli yüksekti. Bu imkânlar çok alışkandılar, ama normalde imkânlar doğrultusunda ilave topraklar edinme doğrultusunda kullanıldılar.

Bu dürtü, Amerikan iç savaşında pamuk fiyatlarının çok fazla artış göstermesiyle elbette daha da arttı.¹⁷ Hanedanlığın kaldırılması, liberalleştirme, “çiftçilerin kurtarılması” netice itibariyle daha sonraki hükümdarların olaylarına dayanarak göstermek istediğimiz gibi rüşvetçiliği artırır bir etki göstermişlerdir.

Abbas Paşa (1849 – 1854)

Muhammed Ali'nin torunu, Avrupalı düşmanı Abbas daha sonra hükümdarlığa geçtiğinde oldukça iyi düzenlenmiş ilişkileri hazır buldu. Ancak daha sonra sadece kendi halefinin çıkarları doğrultusunda hareket etmeye başladı. Memurlar da aynı şekilde rüşvetçilik için büyük hareket alanı buldular. Sanki gelir işletmesiymişler gibi makamlarının gelirlerinin en üst seviyeye çıkarma çabası içindeydiler.¹⁸ Bu gelirler kısmen tehditle para koparma kaynaklıydı, özellikle resmi işlemlere tabi olan yabancı tüccarlara ancak ilgili memuru “görmesinden” sonra hizmet verilmekteydi.¹⁹ Diğer taraftan kasa

¹⁷ Amarikalı pamuk fiyatları “iş başına lb” de B. R. Michell & Phyllis Deane, Abstract of British Historical Statistics, Cambridge, U. P. 1962, s. 490: 1861= 8,56; 1862=17,25; 1863=23,25; 1864=27,50; 1865=19,00. Burada yıllık fiyat ortalamaları verilmektedir. 1864 yılının sonlarındaki ani düşüş bu sebeple 1865'in yıllık fiyat ortalamasından daha iyi görünmektedir ve aşağı yukarı hesap %31'i bulmaktadır. O andaki düşüş, zamanının avans güvencelerinin ücretine oranla külliyetli ölçüde daha büyüktü. Mısırlı pamuk fiyatları aynı biçimde daha yüksek bir seviyeye doğru hareket ediyordu.

¹⁸ Benim ilk rüşvet makalemdede ortaya koyduğum gibi, bu rüşvetçi memurların temeliydi (3. dipnota bakınız). Memur “maksimize birim” olarak davranmaktaydı. David Landes, a.g.e., s. 97 şöyle ifade ediyor: “Kamu görevleri, mülkleri ellerinde tutanlar tarafından alabilecekleri ürün için işletilen özel mülkiyetlerdi.”

¹⁹ David Landes, a.g.e., s. 98, Bu bugün de deniz aşırı ülkelerde hala doğal bir hadisedir. Şüphesiz Avrupa'nın bazı ülkelerinde durum pek farklı değildi. Madrid'deki Fugger – Hizmetlileri bile [Fuggerler 1367 yılından beri Almanya'nın Augsburg kentinde oturan Schwaben eyaletinin bankacılık ve ticaretle uğraşan bir soylu ailesidir. Ç.n.] patronlarına şu raporu yazmışlardı: “Bazen yük arabası gitmek istemiyor, o vakit kamçılanıyor”. Bakınız: Konrad Häbler, *Die Geschichte der Fuggerschen Handlung in Spanien*, Weimer, 1897, s. 70. Henüz 1950'lerde İspanya'da durum çok da farklı değildi. J. R. McCulloch, a.g.e., s.209 bunu gümrük işlemleri için onaylıyor. Fakat rüşvetin gümrük ve vergi

hırsızlığı kendini göstermekteydi, aşırı bir yüzde oranında düşürülerek veya çıkarılarak devlet hazinesinin hem girdisinden hem de çıktısından çalınıyordu. Elbette hazineye doğrudan müdahale mümkün değildi. Hırsızlığın dolaylı yollardan gerçekleştirilmesi gerekiyordu; örneğin gümrüklerin tam olarak ödenmemesi ve diğer yünden farka sonradan ilaveler yapılarak alış fiyatlarının şişirilmesi.²⁰

Bu sonuncusu elbette sadece ilgili memurun bu işin meydana gelmesinde belirleyici etkisi varsa ve hesabın aşırı artırılması talimatını verdiyse mümkündü. Büyük siparişlerde özellikle Paşa şahsen karar vermekteydi.

Abbas Paşa'nın da devlet hazinesine doğrudan müdahalesi söz konusu değildi. Gerçi henüz resmi olarak hazinei hassa yoktu, yani "özel hazine" ile devlet hazinesi arasında yasal bir ayırım yoktu, ama Fransa'dan devralınan bütçe düzeni devam ettirilmiştir ve büyük ailedeki huzursuz olan gözlemcileri göz önünde bulundurarak temsilcilik yönetiminde ve İstanbul'da bütçeye uymak durumundaydı. Bunun neticesi ise Abbas'ın da sıradan memurlar için olağan olan rüşvet yollarına girmek zorunda kalmasıdır. Kendisinin ve haleflerinin neredeyse sadece devlet hazinesinin giderleri yönünde hareket ettikleri, yani devlet hazinesinin yeterince dolu olmasından rahatsız oldukları söylenebilir. Bu durum şüphesiz gelir elde etme eğiliminde olan memurlar için bir fren etkisi yaratmıştır.

Vergi alınması devlet hazinesi tarafından ihtiyaç duyulan sabit bir meblağın, bu meblağ her halükarda alınmak zorunda olacak şekilde vilayetler, kazalar ve köyler üzerinden sağlanması şeklinde görünüyordu. Ancak vergi miktarının doğru belirlenmesi için dayanak eksikti. Henüz kadastro ölçümleri yoktu, öyle ki bireysel vergilendirme yapılması mümkün değildi. Yani köylüye çok ağır veya çık hafif vergi yüklenilmiş olabilir. Böylece istenen meblağı yerel bilgilerine dayanarak fellahlar arasından toplamak köy muhtarlarına²¹ bırakılıyordu. Köyün ortaklaşa sorumluluğu sebebiyle şahsen cezalandırılabilceği için baskıyı

memurlarıyla sınırlı olmadığını, aynı zamanda... "en üstten en alt sınıfa kadar hepsine nüfuz ediyordu" diye ekliyor.

²⁰ "Yastıkaltı hesaplar"dan bahsediliyor (paddes accounts). Bu devlet hazinesi tarafından ödendikten sonra, iştirakçi memur yüksek bedelli payını geri aldı. "Kick – back" [geriye dönüş] sözcüğü buraya tam uymaktadır. Bakınız: Arnold Heidenheimer (Ed.), *Political Corruption, Readings in Comparative Analysis*, New York, 1970, muhtelif yerlerde. Devletin alim hesapları adam akıllı "şişirilmiş" idi. Deneyimli bir tüccar ve banker olan Dervieu, 1863'te Fransa'ya şunu yazıyordu: "Burada insanlar devlet bakanı Nubar Bey ile beraber "faturaları şişirdiğim" yaptığım dedikodusunu yapıyorlar." Bakınız: David Landes, *a.g.e.*, s. 275.

²¹ Büyük köylerde "Omdah", küçük köylerde ve mezralarda "Şeyh" olarak adlandırılıyorlardı. Bakınız: Hurst, *a.g.e.*, 15.

köylülerine yüklemeyi tercih ediyordu.²² Ödemeyi yapamayan fellahlar vergi kâtiplerine²³ eşlik eden kırbaçlı cellâtlarca riyakâr herif parayı ortaya çıkarana kadar veya gerçekten ödeyecek durumda olmadığına kanat getirilene kadar cezalandırılırlardı. Böylece devletin harcamaları için gerekli olan serveti esas itibarıyla bu temel vergiler oluşturunca.

Harcamalar yönünden Mısır altyapısının cömertçe gelişimiyle ön sıradaydı. Buna herhalde Muhammed Ali'nin pamuk yetiştirmeye yönelik set ve sulama yapıtları da dâhildi.

Ancak bunlar esas itibarıyla bu değerlendirme doğal ekonomiye benzetilmiş bir maliyecilik olarak görülecek şekilde sonradan değerlendirilemez angaryayla ele alınmışlardır. Bu resmi eserler bütçeye uygun olarak masraf tarafı için kaçınılmazdılar. Yani bizim önemsedığımız ülkeye yabancı olan, batı temel donanımı üretilirken para ve hatta döviz harcamasıdır.

Burada bunun için teşvikin öncelikle “overland mail” diye tabir ettikleri aktarma sürecinde Hindistan’la bağlantıyı hızlandırmak isteyen İngiltere’den geldiği ve hem Muhammed Ali’nin hem de Abbas’ın bu isteğe karşı çıktıkları vurgulanmak zorunda. Bu durum onlara özgürlüklerinin ve bağımsızlıklarının tehdit edildiği hissini veriyordu.²⁴ Muhammed Ali 1839 yılında Kahire’den Süveyş’e demiryolu yapımını reddetti. Daha sonra yolcuların Süveyş’e kadar götürülmesini ve barındırılmalarına yönelik kazançlı bir hizmeti kendisi işletti. Herhalde İskenderiye-Kahire demiryolu söz konusuydu, ancak orada en azından suyuyla nakil imkânı da vardı. 1841 yılında P&O-hattına nehir buharlılarını devreye sokmasını yasakladı, ancak yaşlılık yıllarında bundan feragat etmek zorunda kaldı.²⁵

²² Bu, 1865’te bedene varan cezaları ortadan kaldıran Java’daki Hollandalılardan farklı değildi. Bakınız: Jacob van Klaveren, *The Dutch Colonial System in the East Indies*, Rotterdam, 1953, s. 121.

²³ Çoğunlukla Kıptî olan Sarraf, azınlık bir gruba aitti. Bakınız: Owen, a.g.e., s. 5. Nil atlarının derisi “kırbaç” olarak hizmet veriyordu. Kıptîler hesap uzmanları, Kahire’deki mali mecliste de ağırlıktaydılar. Bakınız: Landes, s. 106’daki dipnot.

²⁴ Muhammed Ali olası bir İngiliz saldırısında süratli bir haberleşme için, 1839’da Süveyş’ten Kahire’ye uzanan bir optik telgrafın inşasını dahi başlatmıştı. Bakınız: D. A. Farnie, *East and West of Suez*, Oxford, 1969 s. 13, 16. Gerçi İngilizler onun Türkiye içlerinde konuşlanmış birliklerini geri çekmesi için baskı yapmaya koyulmuşlardı.

²⁵ En büyük İngiliz armatörlerinden biri olan Peninsular & Oriental Steam Navigation Şirketi’nin bağlantıları, İber yarımadasından, Malta üzerinden İskenderiye’ye kadar uzanmaktaydı. Şirket şimdi Süveyş’e kadar olan Hindistan bağlantılarını da Batı-Hindistan Şirketi’nin elinden almalıydı. Bu sebepten dolayı aktarma işleminin çabukluğu anlaşılabilir bir istektir. Nil’in buharlı gemileri Mısır devleti tarafından 1847’de satın alındı. Yük arabalarıyla Kahire’den Süveyş’e kadarki mesafe, Süveyş’te beş mola yeri ve otel İngilizler tarafından organize edilmişti. Bakınız: D. A. Farnie, s. 12, 18, 24, 57.

Avrupalılardan nefret eden, hatta babasının Fransız danışmanını bile işten çıkaran Abbas da reddedici bir tutumdaydı. Ancak Lord Palmerston'un üç yıl süren sıkıştırılmalarından sonra Abbas 12 Temmuz 1851 tarihinde Kahire'den İskenderiye'ye demiryolu yapımına izin verdi, ancak devlet demiryolları olarak, maliyetini kendisi karşılamak zorundaydı ve bunun için de zorunlu çalışanlar olarak Fellahları devreye soktu. Demiryolu Robert Stephenson tarafından inşa edildi, ancak açılışı Sait'in izniyle 1 Ocak 1856 yılında yapıldı.²⁶

Her ne kadar öncelikle iradesinin aksine bir başlama yapıldı ise de, yine de dikkate değer miktarda para gerektiren ve burada hem yapılan sözleşmeyle hem de hat için malzeme temini ile bazen hazine hırsızlığına imkân veren bir devlet yapılandırmasının söz konusu olduğu vurgulanmak zorunda.²⁷ Bu konuda nerdeyse hiç yazı yazılmaz.

Ama demiryolu yapımına devam eden Sait'e maddi talepler şart koşan Abbas'ın oğlu şehzade El-Hami bu demiryolu yapımına muhtemelen bir tür özel girişim olarak bakıyordu.²⁸ Genel itibariyle Abbas'ın devlet hazinesini soyduğu sabit olarak kanıtlanmıştır.²⁹ Her halükarda şehzade El-Hami'nin (bu haleflerinden sadece biriydi) yaklaşık 80 milyon Fransız Frankı taşınır mal varlığı olduğu tahmin edilmektedir. Buna 200 milyon Fransız Frankı mal varlığına kadar çok sayıda arazi de ilave olmaktadır.³⁰

Bu olay büyük aile tarafından şüphesiz eleştirilerle takip edildi.³¹ Hükümdar ailesinin parçalanmışlığı Abbas'ın şüphelendiği amcası Sait tarafından sürekli tehdit ediliyor hissetmesinden kaynaklanıyordu.³² Tesadüfen erken bir zamanda sarayda bir suikastçının kurşunlarına kurban gitti.

Halefi “şişman Sait” oldu, Muhammed Ali'nin dördüncü oğlu, gerçi abasının amcası, ama dünyaya daha sonra geldi, Ferdinand de Lesseps'in yandaşı ve tutkunu olarak tanınmaktadır.

²⁶ Bakınız: Farnie, *a.g.e.*, s. 28, 38. Yeni Paşa-Vali neredeyse hemen Hindistan'dan, Georg Cannig ise 26 Ocak 1856'da bu yolu kullanarak Hindistan'a seyahat etti.

²⁷ Kısa zamanda İskenderiye-Kahire bağlantı yolları da devreye girdi ve İskenderiye'ye doğru tıkanmış olan Mahmudiye kanalı modern kepçe makinalarının yardımıyla tekrardan derinleştirildi. D. Landes, s. 83, 85, 260.

²⁸ Landes, *a.g.e.*, s. 97, dipnotta.

²⁹ Crouchley, *a.g.e.*, s. 108.

³⁰ Crouchley, s. 108, Landes, s. 112, dipnotta.

³¹ Aile büyüklerinin yürüttüğü bir soruşturmada bir olay, onun rüşvetle hiçbir ilgisinin olmadığını ispatladı. Said 5 Ocak 1856'da Lesseps ile ikinci imtiyaz antlaşmasını imzaladığında, bütün aile üyeleri İsmail'in olası halefinin Mısır çıkarlarına karşı bir tasfiye satışını protesto etmişlerdi. Bakınız: Farnie, *a.g.e.*, s. 40.

³² Percy Eckstein, Ferdinand de Lesseps, Wien, 1947, s. 15.

Sait Paşa (1854 – 1863)

Muhammed Ali hükümdarlığının sonunda işlerini düzenleyerek teslim etmiş olmasına rağmen, yönetimi yeğeni Abbas'tan devraldığına devlet hazinesi tamamen boştu. Kendisi de daha iyi bir konuma getirmede. Tam aksine: şimdi kokuşmuşluk bir taşkın dalgası boyutlarına ulaştı. Sait çocuklarının kendisinin halefi olamayacaklarını asla unutmadı.³³ En önemli zenginleşme kaynağı olan büyük altyapı eserlerinin gerçekleştirilmesi de Sait'i durdurmadi. Bundan ayrı bir noktada onlara karşı direnmek için Abbas'tan farklı olarak batı medeniyeti tutkunuydu. Sait büyük zorluklara rağmen ülkesini büyük bir medeniyet eseriyle onurlandırmak amacıyla Süveyş-kanalı planının yürütülmesine yardımcı oldu. Burada hiçbir para kazancı söz konusu değildir. Bunun sebebi de Mısırlılar tarafından değil yabancılar tarafından inşa edilecek olmasıydı. Devlet yapılandırılmalarında iki amaç, arazilerin yararlanılır hale getirilmesi ve zenginleşme zahmetsizce birbiriyle bağdaştırılabiliyordu. Yine de bu esnada zenginleşme, yani rüşvetçiliğe büyük güç tanınması gerekiyordu; rüşvetçilik bu teknik amacı oldukça pahalı hale getiriyordu, öyle ki eğer rüşvetçilik olmasaydı daha fazla demiryolu, daha fazla iletişim hattı kurulabilirdi.

Babadan kalma dostu Ferdinand de Lesseps'e Süveyş-kanalının inşasına yönelik ödünü çoktan vermiş olmasına rağmen, Kahire-Süveyş demiryolunun inşasına 1855 yıl Mayısında izin verdi. Bu ilk Afrika demiryolu İskenderiye-Kahire'nin açılışından yedi ay öncesi idi.³⁴

Daha Amerika iç savaşı çıkmadan önce korku sebebiyle pamuk alımlarının gerçekleşmesi ve savaşın çıkmasından sonra fiyatların olağanüstü yükselmesi Sait'in işine yaradı.³⁵ Bu süreçte Fellahlar da kendilerine bazı lüks eşyaları sağlayabilecek şekilde kazanç elde ettiler. Ancak büyük meblağlar hiç şüphesiz gömüldüler. Bu defineler daha sonra pamuk fiyatları tekrar düştükten sonra da yüksek vergi gelirleri sağladılar.³⁶ Yüksek vergi gelirleri paşanın zenginleşmesi için hareket alanını tekrar genişlettiler. Bu alan daha da genişletildi, çünkü Sait yabancıardan kredi almayı başarmıştı.

Sultan 1841 yılında Muhammed Ali'ye yazdığı vasalet mektubunda kendi izni olmaksızın yabancı kredi alınmasını yasaklamıştı.³⁷ Eski hükümdar için bu şikâyet konusu olmamışa benziyor. Kısmen itinalı devlet yönetimindeki gelirler ona yetiyordu. Özel zenginleşme amaçlı haleflerinin baskısına bu güzel gelir

³³ Davis Landes, s. 98 dipnotta, 99.

³⁴ Farnie, *a.g.e.*, s. 38. Süveyş-Kahire arasındaki ilk tren 1868'de söküldü. İsmail bu sebeple Kahire'den Süveyş'e İsmailiye üzerinden yeni bir demiryolu hattı inşa etti. Hat, 8 Eylül 1896'da açıldı. Bakınız: Farnie, s. 76.

³⁵ Bakınız: 17. Dipnottaki ücretlere bakınız.

³⁶ Bu, henüz 1866'da iyi bir istihbarata sahip bankacı ve lobici Dervieu'yu doğrulamaktadır. Bakınız: Landes, *a.g.e.*, s. 286.

³⁷ Diğerlerinin yanısıra bakınız: Crouchley, *a.g.e.*, s. 115.

kaynakları da yeterli olmuyordu. Sait daha 1855 yılında (yabancı) teslimatçılara hazine dairesinin “bonolarıyla” ödeme yapmaya başladı. 1860 yılında itibaren yeni bir borç şekli %10 ile üç yıl vadeli hazine bonolarıydı, böyle bir ödeme yapılmasını Sait’i Paris emisyonunda kalmış olan Süveys-Kanalı-hisselerinin tümünü devralmaya teşvik ettiği³⁸ Ferdinand de Lesseps önermişti.³⁹ Bu işte Kraliçe Eugenie’nin en sevdiği projeye göz yummak zorunda olduğunun farkında olan Sultan Sait’e izin verdi. Bu hazine bonoları sürekli yenilendi ve hatta çoğaltıldı, öyle ki 1861 yılında 7 milyon £ (1859 yılında 2 milyon £) piyasada dolanmaktaydı.⁴⁰ Bununla önceleri hisselerin ödenmesi sağlandı,⁴¹ ama daha sonraları genel masraflar da bu şekilde karşılandı.

Ancak zamanla kalan taksitlerin de vadesi dolduğunda bu yeni kaynak da yetmez oldu. Burada Fransa yardımcı oldu. Bir Fransız konsorsiyumu Fransız devletinin garantisi altında borç verdi. Sait buradan “bir pay almamasına” rağmen, farkı tefecilik koşullarıyla kapadı. Henüz düzenli bir devlet borç harcaması gideri söz konusu değildi ve Babiâli’nin iznine gerek yoktu. Geri ödeme için bazı vergi bölgelerinin gelirleri haczedilmişti. Ama daha Sait paşanın yönetimi altında 1862 yılında ilk resmi devlet borcu Londra’da kayıtlı bulunan bir Alman-Yahudi bankalar grubuna⁴² gerçekleştirildi. Said burada da muhtemelen elverişsiz faiz oranı ve ödeme fiyatlarına denk gelen bir anlaşma imzalamıştı. 1862 yılının pamuk paralarının ülkeye akmaya başlamış olmasından dolayı bunun yapılması için nerdeyse hiçbir sebep yoktu. Bundan daha çok Sait’in neden böylesi maddi zararları olan sözleşmeler yaptığı sorusu kafaları kurcalıyor.

Burası kitabını takip etmekten memnuniyet duyduğumuz DAVID LANDES’in yorumuna dayanmanın tam yeri. Landes Sait’in iyi niyetinin Avrupalı leş kargalarınca insafsızca sömürüldüğü görüşünde (s.99). Gülünç zarar tazmin talepleri (toprak bütünlüğü üstü konsolosluk mahkemesi)⁴³ daima

³⁸ Tanesi 500 Fransız frankı olan 400.000 hissedenden 113.642 adet kaldı. Fransız hisse senedi kanunu, kuruluş için bütün parayı yatırmayı gerektiriyordu.

³⁹ Örneğin bakınız: Farnie, s. 59. %10’nun Asya şartlarında yüksek olmadığı göz önünde tutulmalıdır. Hiçbir Mısırlı parasını %10 için buraya vermek istemezdi. Avrupalı sermaye için yine de –bu sefer büyük güçlerin teminatı altında güvenli görünüyordu– iyi bir gelirdi. Mısır para piyasasında sarf edilen bu borç senetleri de, borçlar yüzünden yabancıların kullanımına sunuldu.

⁴⁰ Bakınız: Landes, s. 108.

⁴¹ Başlangıçta %40 tutuyordu, fakat sonra Fransa’nın küçük tasarruf sahiplerini çekmek için %20’ye düştü. Bakınız: Farnie, s. 53.

⁴² Rothschild’in kendi hesabına çalışma riskini göze alan daha eski hizmetlisi Rafael Erlanger katıldığı için Rothschild ailesi hazır bulunmamıştı. Gerçi Hıristiyan Bethmann kardeşler katılmışlardı. Bakınız: Landes’in Listesi, s. 117.

⁴³ “Konsolosluk mahkemelerine” Said tarafından, göreve başlamasından kısa süre sonra müsaade edilmişti. Az sonra kendisi de bu mahkemelerin baskısı altında kalacaktı. Bakınız: Farnie, s. 34. “en büyük kabadayı” çoğunlukla Fransız başkonsolosu idi. Landes, s. 303.

sırtında olarak) Sait tarafından kabul edildi. Bravay isimli bir Fransız salon kahramanı—leş kargası, Sait’le yaptığı ikili görüşmelerde en olmadık talepleri Mısır devlet hazinesine yük olarak kabul ettirdi. Bir keresinde İtalyan Lirasında büyük bir talep söz konusu olmuş. Bu yeni talebi açıklarken sözde miktarın düşüklüğünden şikâyetçi olmuş. Ancak o zamanlar Lira Fransız Frank’ıyla aynı seviyedeydi. Bunun üzerine Sait meblağın önüne Lira yerine Pfund, yani İngiliz Pfund Sterling’i yazmayı önermiş (DL 99, dipnot 4). Böylece meblağ yirmi beş kat daha yüksek olmuş oluyordu.

LANDES, Sait’in devlet hazinesi hesabına hayret verici cömertliklerinin yüzeysel incelenmesinde şunları ortaya koyuyordu. İflas etmiş bir Nil nehri gemi yolculuğu şirketinin hisselerini borsa değerinin dört ile beş katı karşılığında devralıyordu. Ayrıca yönetime oldukça yüksek ikramiye veriyordu. (DL 107). Sait kötü ordu teçhizatını çok pahalıya satın alıyordu (DL 109).

Devlet hazinesine yapılan, artık bir kural haline gelmiş bu pervasızca borçlandırmalar, kendiliğinden Sait’in zenginleşmesi için geriye ne kaldığı sorusunu sormalı. LANDES, Sait’in zenginleşmesini yalanlamıyor, ama buradaki kazancın verimi oldukça az. Yani ortada çözüm yok.

Onun önemsedığı paşanın Avrupalı leş kargalarının soygunlarında işbirlikçi ve de Bravey’in sessiz ortağı olduğu değildi. Onun tuhaf bulduğu şey şantajcı Bravey’in buna rağmen sarayda daima sevilen bire konuk olmasıydı (99 dipnot). Bu durum ancak, eğer Sait ve Bravay’ın bu maddi zararlı işlerde işbirliği oluşturdukları varsayırsa anlaşılır oluyor. Bir olayda derhal kötü şüphelerin oluşması gerekiyordu: Sair bir devlet demiryolunu oğlu Tusun’a yaptırttı (DL 98). Yani pratikte kendi kendiyile anlaşma yaptı, yani bir başka ifadeyle “anlaşmanın her iki tarafında da o bulunuyordu”, bu arada genç şehzadenin demiryolu yapımı hakkında hiçbir bilgiye sahip olmama olasılığı da açıkça ortadaydı. Oğulları için arazi alımları gerçekleştirdi. Sadece “... Sait, çocuklarını kendi halefi olamayacaklarını asal unutmadı...” (DL 98 dipnotta) ifadesi bile tüm resmi işlemlerinde ve en uygunsuz borç anlaşmalarında dahi ailesini zenginleştirme düşüncesinde olduğu işaret etmektedir.

1860 yılında yapılan Fransa’dan borç alma anlaşmasında Dervieu isimli bir banker ilgili bir katılımcıydı, bu adam büyük Fransız bankalarının çıkarlarını da temsil etmekteydi, özellikle de görevlisi olduğu Comptoir d’Eskompte’nin. Sözleşmenin bir koşulu Sait’in alacaklının izni olmaksızın daha başka hazine bonusu harcaması yapamayacağı şeklindeydi. Bunu yine de yaptı, çünkü Fransız parasından kendisine bir şey kalmamıştı, çünkü hepsi Süveyş-kanalı-hisselerinin tam olarak ödenmesine gitmişti. Sözleşmenin bu çiğnenmesine Fransızlar tarafından ancak 1861 yılında ilk düzenli devlet borcuna yönelik teklifleri reddedildiğinde ve Alman-İngiliz grubu gönderilen Henry Oppenheim tarafından yerinde temsil edilerek ve İngiliz Başkonsolosluğunca yönlendirilerek galebe çaldığında itiraz geldi. LANDES, Dervieu’nun teklifi herhalde çok fazla dolandırıcıydı diye düşünüyor ve Oppenheim Konsorsiyumunun da ondan pek

aşağı değildi şeklinde toparlıyor (DL 116 dipnotta). Ancak aynı, hatta daha fazla hakla Oppenheim'in Paşaya özel hususiyetlerinde daha fazla teklifte bulunduğu varsayılabilir. Ancak şimdi sadece Avrupalıların açık olarak ispatlanmış olan fahiş kazançları görmeye çalışmak, ama Paşanın gizli katılımını görmemezlikten gelmek herhalde yanlış olurdu.

Aşağıdaki hususiyetler büyük mali işlerde nerdeyse büyük bir kesinlikle böylesi bir katılımı ortaya koyuyorlar, Fransız grubuyla yapılan zarar tazmin anlaşması da buna dâhil. Fransızlar dikkate değer bir biçimde sadece hazine dairesinin değil, aynı zamanda “özel hazinenin” (bununla herhalde hükümdarın özel mali işlemleri kastediliyordu) durumunu aydınlatacak yabancı bir araştırma komisyonuyla tehdit ediyorlardı.⁴⁴

Zarar tazmin talebinin düzenlenmesi bazı karışıklıklara sebebiyet verdi. Fransızlar 840.000 Fransız Frankı talep ettiler. Ancak Sait onlarla 500.000 Fransız Frankı üzerinde anlaşmayı başardı. (DL 177). Bu bilgi Fransız kaynaklarından edinilmiştir. *Times*'in 30 Haziran 1862 tarihinde bildirdiğine göre Fransız yetkili bankası Comptoir d'Ecompte'ye gerçekte 500.000 Fransız Frankı ödenmiş (DL 177). Ancak Landes Mısırlı bir tarihçinin Mısır'daki evraklarda pekâlâ 840.000 Fransız Frankı ödenmiş olduğunu tespit ettiğini bildiriyor (DL 177). Şarkın sırrı olarak bakılan bu bilmedenin çözümüne maalesef ulaşılamıyor. Ancak rüşvet bilgilerinin kullanılmasıyla görülen bu tutarsızlık bir çözüme ulaşıyor: 340.000 Fransız Frankı arada kaybedilerek Dervieu ile Paşa arasında paylaşılmıştır; ama bunun hangi oranlarda gerçekleştirildiği daima bir sır olarak kalacaktır. Sait 1863 yılında öldüğünde sadece devlet hazinesi tamamen boş olmakla kalmayıp, aynı zamanda 1863 ve 1864 yılları vergi gelirlerinin büyük bir kısmı da Sait'in aldığı borçlara karşılık haczedilmişti.⁴⁵

İsmail Paşa (1863) ve Hidivler (1866)

Sait öldüğünde yerine yeğeni İsmail geçti. Muhammed Ali'nin en büyük oğlu İbrahim'in oğludur. Tüm hükümdar ailesiyle birlikte şüphesiz Sait'in maddi yaklaşımını da izlemiş olan İsmail, karşısında çaresiz durumlar buldu. Devlet hazinesinin içeriği iyi geçen bazı pamuk hasılat yıllarına rağmen Sait'in ölümünden sonraki yıllar için bile harcanmıştı. Gerçi pamuk büyük bir patlama göstermişti, çünkü iç savaş umulandan uzun sürmüştü, öyle ki istikbalde hala iyi yıllar beklemekteydi, ama bu rüşvet fiillerinin sürdürülmeye devam ettirilmesi durumunda herhalde maliyenin tamamen çökmesinden endişe edilmeliydi. Aydın, Paris'te eğitilmiş savurgan İsmail makama geçerken düşünmüş olmalıdır. Böylesi bir iflas şimdi olduğu gibi bir yurtdışı borçlanması durumunda bir yaptırımsız kalamazdı. Alacağı tedbirler sadece ailesinin risk olmaksızın

⁴⁴ Landes, s. 109'daki dipnot. Aşağıda göreceğimiz gibi, burada şüphesiz İsmail'in halefi için bir uyarı niteliğinde, büyük güçlerin mali denetiminin korkunç bir heyulası kendini göstermişti.

⁴⁵ Bakınız: Crouchley, s. 116 ve Landes, s. 108.

zenginleştirme hedefiyle değil, aynı zamanda yönetim gücün elde tutmaya devam etme hedefiyle muhtemelen uzun zamandan beri hazırlanmış olmalıdır.

İsmail daha makama ilk adımını atışında devlet hazinesi ile hazinesi hassa arasında yasal ayırımı karar verdi. Bu bir modernleştiymeydi. Ancak hükümdarların devlet hazinesine doğrudan müdahalesi zaten serbestti, dolayısı ile bu İsmail için büyük bir kayıp olmamıştır.

Mali durum zorda olmasına rağmen, ama pamuk patlamasıyla gelişme gösterdiğinden, İsmail derhal ihtirasla harcama ve altyapı programına başladı. Hazine hisselerin para piyasasına sürülmeye devam edildi ve yabancıardan düzenli borçlar alındı.

İsmail sadece 1864–1868 yılları için 28 milyon £ borç aldı. Bu da 1 £ 25 Fransız Frankından yaklaşık 700 milyon Fransız Frankı eder. Henry Oppenheim 1864, 1866, 1867, 1868 ve 1873 yıllarında daha başka borç anlaşmaları da yaptı.⁴⁶ Sadece onun yönetimi altında 430 köprü, İskenderiye’de kuru havuz ve bağlantı raylı liman atölyeleri, 15 yangın kulesi, 910 mil demiryolu ve de 7200 mil iletişim hattı inşa edildi.⁴⁷

Bu yapılanlar herhalde kapsamlı bir kasa kırsızlığıyla bağlantılı olsa gerekler. Bu durum İsmail’in büyük ölçüde özel arazi alımıyla daha da güçlenmektedir. Pamuk patlamasının tam ortasında, yani yönetiminin ilk yıllarında arsa mülkiyetini on katına çıkardı.⁴⁸ Ancak bu arada Fellahların sudan mahrum bırakılma tehdidi altında daha ucuza sattıkları da dikkate alınmalıdır. Büyük arsa sahibi olarak artık yüksek pamuk fiyatlarıyla daha da fazla kazanmaktaydı.⁴⁹

Ancak devlet hazinesi zarar gördü, çünkü Fellahların tarla kiralamaları azaldı ve bu sebeple toprak vergisi ödemiyorlardı, hanedanlık toprakları da toprak vergisinden muafı. İsmail 1863 yılında İngilizleri arkasına alarak ve Babiâli’nin buyruğuyla Süveyş-Kanalı şirketine zorunlu işçi göndermeyi bıraktığında ve ayrıca açılmış olan tatlı su kanalının değerli kıyı arazisiyle birlikte şirketin elinde alınınca, III. Napolyon’un kararıyla 80 milyon Fransız Frankı zarar tazmin talebi söz konusu oldu.⁵⁰

⁴⁶ Bakınız: Farnie, s. 81, 233. Bu Avrupalı banka gruplarının tahvilleri 1873’deki kriz senesinde boşuna kesilmedi. Bu İsmail’e bağlı değildi; zira Landes’in s.193’te dediği gibi, İsmail, birileri ona kredi verdiği sürece, her altyapı projesine talipti. Burada Kalkınma Yardımı-işlemleri ile benzerlik fark ediliyor. O zaman, sadece fonlar hediye edilmedi ve acil durumlarda alacaklıların askeri müdahalesi gerçekleşti.

⁴⁷ Crouchley, s. 117.

⁴⁸ Crouchley, s. 189.

⁴⁹ İsmail’in “on milyonlarca” kişisel bir geliri vardı. Landes, s. 161. Hoş bundan Fransız Frank’ı kastediliyor.

⁵⁰ Göreve gelmesiyle beraber İsmail, Süveyş kanalında angarya işe itiraz etmişti. Ancak ne İsmail, ne de İngilizler samimi değillerdi. İsmail iş gücünü pamuk-patlaması sırasında

Pamuk-patlamasının sona ermesi mali durumu kötüleştirecekti. 1865 yılında güney devletlerin malubiyeti belirginleşince pamuk fiyatları hızla düştü. Daha sonraları güneyin pamuk kültürünü yeni koşullar altında tekrar oluşturmasının çok zaman gerektireceği ortaya çıkınca, fiyatlar gerçi zamanla tekrar yükseldi, ama savaş zamanının yüksek seviyesinden oldukça aşağıda kaldı.⁵¹

Henüz toprak vergisi gömülü defineler sayesinde şiddet yoluyla artırılabilirdi.⁵² Ancak pamuk piyasasındaki yeni durumun Mısır'a borç vermeye hazır olunuşu da öncelikle mevcut mali yöntemler sebebiyle oldukça azaltması herhalde kaçınılmazdı.

Bu arada özel zenginleşme amaçlı harcama fırtınası engel tanımaksızın devam ediyordu. Devlete hatırı sayılır yeni bir yükü temelde İsmail'in özel çıkarları kaynaklı haleflerini yönetimde tutma, yani İstanbul'da geçici bir verasette ilk doğan çocuğun üstünlük hakkı bağlamında başka bir halef düzenlemesine etki etme arzusu getirmişti. Daha 1864 yılında Sultana 7 milyon Fransız Frangı değerinde bir savaş gemisi hediye etmişti. 1866 yılında yanına çeşitli para değerleri alarak gemiyle İstanbul'a gitmiştir, orada kapsamlı bir rüşvet dağıtmıştı, verginin iki katına çıkarılmasına söz vermiştir ve ölümüne arzu ettiği yeni veraset fermanını elde etmiştir.⁵³

Mali buhran iyice belirgin hale gelmiştir. İsmail daha 1868 yılında, yani kanalın açılmasından bir yıl sonra Süveyş-Kanalı hisselerini satmak istemiştir. Bu hisseler o zamanlar henüz kazanç getirmiyorlardı. Herhalde tamamlanıp işleme sokulana kadar sağlanan paradan %5 oranında bir çeşit kazanç garantisi geriye dönük olarak ücretlendirildi. İsmail'in özel avantaj elde etme çabasında olduğunun da varsayılması gerek. Süveyş-Kanalı şirketiyle yaptığı anlaşmanın

pamuk hasadı için kullanmak istiyordu. Ve İngiliz firmaları işgücünü aynı şekilde Kahire-İskenderiye ve Kahire-Süveyş demiryolu inşası sırasında kullandılar. İkiyüzlülüğün kanıtı sonradan sunuldu. İsmail, İsmailiah üzerinden Kahire-Süveyş ikinci demiryolunu inşa ettirdiğinde (8 Eylül 1868'de tamamlandı), zorunlu işçilik insafsızca yeniden uygulamaya sokuldu. O güne kadar merhametsiz hakem kurulu kararı fazlasıyla yeterliydi. Bakınız: Farnie, s. 69, 76.

⁵¹ Dipnot ekinde, takip eden 17 yıllık ortalama pamuk fiyatlarını İngiliz ağırlık birimi (libre başına peni) başına peni cinsinden veriyoruz. Mitchell & Deane, *a.g.e.*, s. 490. 1864=27,50; 1865=19,00; 1866=15,50; 1867=10,88; 1869 fiyat yeniden 12,13'e yükseldi. Fransız-Alman savaşı sırasında yeniden düştü ve takip eden kargaşalıkta 1870=9,94 ve 1871=8,56. Bununla 1861'in normal seviyesine yeniden erişildi. Fiyatlar 1872'de yeniden zirveye 10,56'ya yükseldi. 1873 Ekonomik Krizi ile beraber ABD ve Almanya'da fiyatlar keskin bir düşüşle 1873=9,00'a geriledi. Bir sonraki depresyonda yeniden kademeli olarak 1874=8,00'e ve 1875'te 7,38'e geriledi. İngiltere'deki pamuk endüstrisi bu seneyi takip eden çöküşlere paralel 1876'daki güçlü düşüşü kayıtlarına geçirdi 1876=6,25. Bunlar yıllık fiyatları, piyasa dalgalanmaları daha sertti.

⁵² Crouchley, s. 146; Landes, s. 286.

⁵³ Landes, s. 231, 286, 219.

her halükarda çok uygunsuz bir iş olduğu düşünülmektedir. 23 Nisan 1869 yılında 30 milyon Fransız Frankı karşılığında barakaları değerlendirilmesi zor kalıntılarını satın aldı.⁵⁴ İsmail buna karşılık yirmi beş yıllığına henüz belli olmayan kazançtan feragat etti: garanti edilmiş olan %5 kanalın yakında açılmasıyla nasıl olsa ortadan kalkacaktı. Nitece itibariyle İsmail nakit ödeme yapmadığından makam sahibinin sonradan (“geriye-dönük”) ücretlendirilmesi dayanağının ayrıntılı olarak açıklanabilirdi. Böylesi bir durum borç içindeki şirket açısından henüz mevcut bulunan imkânlarla bu çok avantajlı iş için sağlanabilirdi. İsmail yine de kendisine verilen kazanç katılım belgelerini para piyasasında 30 milyon Fransız Frankına sattı, öyle ki nakit para dolaylı yollarla temin edilmiş oldu.⁵⁵

1873 yılında ABD’de baş gösteren şiddetli demir yolları krizi Almanya’da da “kurucu krizi” olarak çok sert bir şekilde ortaya çıktı. Büyük Britanya’nın ekonomisi şimdilik oldukça daha iyiydi. Ancak pamuk fiyatları 1873 yılından hemen sonra düşüşe geçtiler (yukarıdaki 50. dipnota bakınız). Daha sonra 1875 yılında İngiltere’de de ekonomik çökme gerçekleşti. İsmail aynı yıl, yani 1875 yılında emperyalist Disraeli’nin temkinli düşmanı Gladstone’nin yerine geçtiği anda Mısır hisse paketini Büyük Britanya’ya satmayı başardı. Mısır’ın şüpheli mali durumu artık özel bir sır değildi. 1875 yılındaki ani değişiklik şimdi 1876 yılında İngiliz pamuk sanayinde 1871 yılından 1875 yılına kadar süren kurucu öfkesinin öç aldığı yıkıcı ilişkilere yol açtı.⁵⁶ Pamuk fiyatları düşmeye devam etti. Para piyasaları durgunlaştı, bu yatırımların büyük bir titizlikle yapıldığı, kazançtan çok sağlamlığa bakıldığı anlamına gelmektedir.

Bu açıklamalar vergi girdilerinin nihayetinde pamuk fiyatlarına bağlı olmasından dolayı yapılmıştır. Çünkü vergi geliri acil durumda ödenmesi gereken borçları karşılamaya yeterli olmalıdır. Bu şiddetle artmış olan borçlanmada, en son olarak da 1873 yılında alınan oldukça dezavantajlı borç

⁵⁴ Landes, s. 316, “çöplük” ten bahsediyor.

⁵⁵ Bakınız Farnie, s. 79 ss. O meseleyi asil bir genişlikte kavradı. Barakalar ve terekeler söz konusu edilmiyor. Akdeniz sularının Acı gölü yutuşunun tanığı olarak İsmail, anlaşılır biçimde çoğu zaman etki uyandırmıştı ve toplumu içinde buldukları zorlu mali durumlarından kurtarmaya karar vermişti. Lesseps iş makinelerinin gümrük vergisi üzerinden devam eden bir düşmanlığı sona erdirdikten sonra, şimdi İsmail destek olarak bahis konusu olan 30 milyonluk işletmeye müsaade etmiş olmalıydı. Bundan başka, gemilere Said Limanı’na giden rotayı gösterecek olan Mısır’ın dört fener kulesi inşa ettirebilecek tutardaki “kendi mali çıkarlarını” feda etmiş oluyordu. Elbette İsmail henüz başlangıçta, kanalın Mısır’ın Türkiye karşısındaki önemini arttıracak olduğunu görmüştü. Öyle ki, bu büyük projenin bu yüzden başarısızlığa uğramasına izin vermek istemiyordu. Nihayet 1869’da bağısız monarşisinin yükselişine fayda sağlayacak muhteşem açılış törenleri tasarlamıştı. Bu yüzden yardım tedbirleriyle zahmetsiz nikâhlanmasını sağlayacak çıkarlardan vazgeçmesine asla gerek kalmayacaktı. İsmail, Farnie’nin s. 67’de ifade ettiği gibi, “Rothschild kadar zengin” olma arzusuyla canlanmıştı.

⁵⁶ Bakınız Th. Ellison, *The Cotton Trade of Great Britain*, London, 1886, (yeni baskı 1968), s. 134.

sebebiyle bunların garanti edilip edilmediği sorusu akla geliyor. Vadesi gelen borç 1873 yılında vergi gelirinin %38'ini götürmüştür; 1874 yılında ise %58,6'sını. Mısır vadesi gelen borçlarını yeni borçlar olarak karşılayabilir hale gelmişti.⁵⁷ 1876 yılında olağan hazine senetleri artık para piyasasına sürülemez hale gelmiş. Bunun üzerine İsmail vadesi gelen borçları ertelemek, yani pratikte devlet iflasını beyan etmek zorunda kalmıştır. Süper devletler derhal işe el atarlar. Sultan buna memnuniyetle rıza gösterir: çünkü birincisi sürekli devam eden Rus tehdidine karşı hala onların korumasına muhtaçtı, ikincisi fazla güçlenmiş olan vasala karşı tmara veren olarak statüsünü ortaya koymak sadece hoşuna gidebilirdi. 1876 yılında bir "Caisse de la Dette Publique" Mısır maliyesi üzerinde denetimi üstlendi, bu arada Büyük Britanya gelir yönüne Fransa gider yönüne bakıyordu.⁵⁸

İsmail makamda kaldı ve durumunu avantajla değerlendirdi. Nede olsa yasal hazine ayırımıyla mal vatlığına tamamen özel bir karakter kazandırmıştı: ve bu özel mal varlığı özellikle batı ulusları tarafından temel haklardan biri olarak itinayla korunmuştu. Ancak Süper Devletler hesaplar incelendikten sonra burada aldatıcı bir ifasın söz konusu olduğu ve kanaatine vardılar ve 1878 yılında devlet hazinesinin yararına İsmail'in mal varlığına el koydular. İsmail bu hassas darbeden sonra şiddetle karşı çıktığında süper devletlerin talebi üzerine Sultan tarafından kısaca telgraf yoluyla görevden alındı. Güvence tedbirlerinden biri işlememişti. Ama ikinci tedbiri varlığını göstermişti: haleflik Tevfik olarak (1879 – 1892) Hidivlik makamını üstlenen en büyük oğluna düşmüştü.

Yönetimi döneminde 1882 yılında Arabî Paşa ayaklanmasının İngilizler tarafından bastırılması ve Mısır üzerinde tek yönlü İngiliz himayesinin oluşturulması gerçekleşti. İngiliz ajanları ve Başkonsolosu Sir Evelyn Baring'in ehil yönetimi altındaki düzenli, hak gözeten yönetim, borçların ödenmesini mümkün kılan mali artışlar sağladı.⁵⁹

Anlatacaklarımızın sonuna ulaşmışken Türk İmparatorluğunun benzer şekilde mali gelişimine de kısaca göz atmak yerinde olur. Aynı şekilde Mısır devletinin mülkiyetinde bulunan 176.602 Süveyş-Kanalı-hissesinin İngiltere'ye

⁵⁷ 1873'te Sonbaharı krizindeki çöküntüden kısa süre önce Oppenheim-Konsorsiyumu ile nominal 32 milyon £ (800 milyon Fransız Frankı) üzerinden sonuçlanan anlaşma, "tüm emsallerinden külfetli" idi. Bakınız: Farnie, s. 135 ss. Sadece bunun ilk yarısı sarf edildi ve bu dahi tam gösterilmedi.

⁵⁸ Örneğin bakınız: Landes, s. 367'deki dipnot.

⁵⁹ Bakınız Dougla A. Farnie, s. 275. ABD onları işgal ettikten ve yönetimlerini devraldıktan sonra Santo Domingo'nun (1905), Nikaragua'nın (1911) ve Haiti'nin (1915) durumları benzeşiyordu. Sadece borç ödemelerine yeniden başlanabilmiş değildi, bundan başka henüz caddelerin, okulların ve hastanelerin inşasından artan paralar duruyordu. Bakınız: Ernest L. Bogart & Donald L. Kemmerer, *Economic History of The American People*, New York, 1942, s. 860-864. Borçların geri ödemesinden sonra işgale son verildi, Haiti'de 1934 yılında.

satılması; bu arada bu lider kültür ulusta maalesef şüpheli olaylar kendini göstermiştir.

Türkiye ve Mısır daha 1873 yılında borçlarını ancak yeni borçlar olarak kapatabilecek bir duruma gelmişlerdi. Bu sebeple borçlar faizin faiziyle hızlı bir şekilde artmaktaydı.⁶⁰ Süper devletlerin boğazların koruyucusu olan Türkiye üzerindeki çıkarları Mısır'daki çıkarlarından çok daha ileri ölçüde büyüktü. Rusya'nın genişleme çabasına karşı koyabilmesini sağlamak amacıyla bu çürümüş imparatorluğun onarılması ve güçlendirilmesi bile düşünülmekteydi. İşe Kırım savaşı esnasında İngiltere ve Fransa tarafından garanti edilen bazı borçlarla başlandı ve bankerler İngiltere'nin esas itibarıyla alacakları için devreye girdiğini varsaymaktaydılar. İngiltere'de 1875 yılına kadar süren kurma döneminde muhtemelen altı kez büyük çapta £-borçlanması sağlanmıştır. Bu yıllarda daha sonraları

Sırbistan'ın ve 24 Nisan 1977 tarihinde Rusya'nın da savaşa girişleriyle desteklenen Balkan Hristiyanları arasında ayaklanmalar baş gösterdi. Mısır 7 Ekim 1875 tarihinde derhal borçlarının yarısını sözleşmeye uygun olarak yerine getireceğini bildirdi; diğer yarısı ise % 5'lik borç senetleriyle karşılanacaktı. Bu bir iflas açıklamasıydı. Savaş çıkınca yarısı da ödenmedi. Ancak süper devletlerin Türkleri alacaklıların yararına sıkıştırmakta kesinlikle acelelerinin olmadığı Berlin kongresinde de 1978 kendini gösterdi. Sadece aksi takdirde daha başka borç alınmasının mümkün olmayacağından ülke 20 Aralık 1881 tarihinde yabancı mali kontrolü altına girdi, yani mali egemenliğini kurban etti.⁶¹

Mısır'da rüşvetçiliğin açık bir şekilde hükümdara dayandırılması mümkündü, Türk devletindeki durum bu şekilde yüzyıllar boyunca muğlâk hale gelmişti ve Türkleri bir anda düzenli bir mali yönetim oluşturulmasının zor olması sebebiyle mazur görmek gerekir. Mısır'da –çok pahalıya bile mal olmuş olsa⁶²– en azından ortada büyük altyapı yatırımları mevcut bulunmaktadır, Türkiye'de ise 1875 yılında borç alınan 5 milyar Fransız Frankının nereye gittiği bilinmemektedir. Herhalde %90'ı iz bırakmadan kaybolmuştur.⁶³

Türk iflası ve tabii ki ruh hali 1875 yılı sonbaharında Mısır maliyesine kıyasla oldukça hafifti. İsmail o zamanlar taktik sebeplerden dolayı bağımsızlığı için memnuniyetle harekete geçirdi. Ancak her iki ülkenin maliyesi arasında ve de o anki konumlarında hiçbir bağlantı yoktu. Ama iflasa dâhil edileceklerinden

⁶⁰ Leland Hamilton Jenks'in, *The Migration of British Capital to 1875*, London & New York 1963 (= 1927), s. 306'da doğru şekilde hesapladığı üzere askıda olan borç (genelde para piyasalarındaki %12 indirimli kısa vadeli hazine bonolarına el konuldu) böylece altı yılda ikiye katlandı.

⁶¹ Charles Morawitz, *Les finances de la Turquie*, Paris, 1902, 59, 60.

⁶² Örneğin İngiliz Liman İnşaat Şirketi İskenderiye Limanı'ndaki iş için, sadece 1,4 milyon £ tutarında olduğu halde, 2,5 milyon £ aldı. Bakınız: Jenks, *a.g.e.*, s. 320.

⁶³ Morawitz, *a.g.e.*, s. 50.

korkan bankerlerin kendisini sıkıştırmalarının etkisi altında bu hareketten vazgeçti.⁶⁴ Avrupa basınından satın alınan haberlerle Mısır için yeni bir iyimserlik dalgası yaratılması mümkün oldu. Onların tavsiyesi üzerine İsmail İngiltere'den bir maliye uzmanının gönderilmesini rica etti; bu derhal iyi bir izlenim bıraktı. Bu adamı zamanla uygun bir rapor hazırlaması için etkilemeyi umuyordu.

1875 yılı vade sonunda kısa vadeli, muallâktaki borçların, özellikle hazine bonolarının karşılanması öncelik gerektiriyordu. Crédit Foncier ve yandaşları kesinlikle son olarak bildirilecek bir borç önerdiler. Çünkü o zamanlar Süveyş-Kanalının kazanç getirisi belli olduğundan esas itibarıyla Mısır'ın 176.602 Süveyş-Kanalı hissesi güvence olarak hizmet verecekti. Ancak İsmail buna karşılık bu hisseleri şahsen borç vermeyi ve hatta satmayı daha mantıklı buldu. Şu da var ki daha 1870 yılında sonuç alamasa da Premier Gladstone'u bunları alması için harekete geçirmeye çalıştı.⁶⁵ Satış ile Edouard Dervieu görevlendirildi, İsmail bir zamanlar kesinlikle onun Alexanriner bankasının bir katılımcısıydı.⁶⁶ Dervieu şansını Paris'te denedi. Lesseps bunu fazlasıyla önermiş olmasına rağmen Fransız hükümetini alış için harekete geçirmek mümkün olmadı, çünkü Almanya'ya karşı mağlubiyetinden sonra bugüne kadar İngiltere tarafından gösterilen iyi niyeti ciddiye almak istiyordu.⁶⁷ Bu dikkatli tutumu şimdi Dervieu'nun görüştüğü Fransız bankaları da gösteriyordu.⁶⁸ Böylece Dervieu'nun pazarlıkları nispeten çok zor yapılanıyordu. Eski Prusyalı konsolos ve İskenderiye'de banker olan Henry Oppenheim geçen zaman içinde

⁶⁴ O, Özellikle Crédit Foncier ile ilgiliydi, bir Paris bankası, kuruluşu 1852, Aslında sadece İpotek-Hisse senedi bankası olarak faaliyet yürütüyor olmalıydı. Oldukça sağlam bir banka olarak ünlenmişti ve kamuoyunca çok yüksek mevduatlara sahip olduğu düşünülüyordu. Böyle bir anda Crédit Foncier, 1875'teki vade sonu sırasında tahsil edilene kadar, masum mudilerin alacaklarıyla beraber 170 milyon Fransız Frankı değerindeki mısırlı hazine bonosuna satılmıştı. Çünkü bankanın kendi mevduatı sadece 45 milyon Fransız Frankı tutuyordu, banka ödemelerin askıya alınmasıyla batabilirdi. Bakınız Jenks, s. 319, 321. İsmail ile banka arasındaki hızlı uzlaşma –Jenks'in s. 317'de paylaştığı gibi– İsmail'in birçok bankada –mümkün olduğunca uygun fiyata Mısır tahvillerini ödediği– hisselerinin olmasına da dayanıyordu. Söylendiği gibi o “pazarlığın her iki tarafında” idi.

⁶⁵ Jenks, s. 323, dipnot 51. Hisseler o zaman elbette aşağı yukarı %50'lerdeydi ve hiçbir kar payı bırakmıyorlardı, çünkü Kanal daha az getiriyordu ve ilk olarak sayısız tahvil tazmin edilmeyi bekliyordu. Gladstone, her zaman kanalın savunucuydu ve yönetmelikleri çok iyi biliyordu. Bilakis çekince, Süveyş-Kanal-Şirketi'nde azınlığı getirmeyecek olmasına rağmen hisselerin %44'dünün satışı bilgisine dayanıyordu. Bakınız: D. A. Farnie, s. 213, Reinhard Hüber, *Der Suezkanal einst und heute*, Berlin, 1941, s. 39; Percy Eckstein, *Ferdinand von Lesseps*, Wien, 1947, s. 78.

⁶⁶ Jenks, s. 322.

⁶⁷ Bu ihtiyat daha sonra haklı çıktı. Bakınız: Jenks, s. 323, dipnot 51; R Hüber, s. 32.

⁶⁸ Bunun da doğru olduğu ortaya çıkacaktı. Bakınız: Maurois, s. 198 ve George Edgar-Bonnet, *Ferdinand de Lesseps après Suez*, Paris, 1959, s. 29.

Londra'ya yerleşmişti ve Mısır'ı tanıyan biri olarak bu olaylardan haberdar oldu. Aklına İngiliz hükümeti tarafından satın alınması geldi. Kendisi şahsen şu an muhalefette olan liberallerle ilişkilere sahipti. Ancak Gladstone bu planları hararetle reddetti. Bu sebeple Disraeli'nin tutucu hükümetine ulaşmak için Frederick Greenwood isimli bir borsa muhabirini aracı olarak kullandı. Aslında Disraeli ile samimi arkadaş olan Rothshild'e gidebilirdi. Ancak Oppenheim'in Rafael Erlanger ile olan eski işbirliği sebebiyle ilişkinin mükemmel durumda olmadığını varsaymak gerekir.⁶⁹

Olaylar bir seyre girmeye başladı: Oppenheim 14 Kasım 1875 tarihinde Greenwood'u yemeğe davet etti. Greenwood'un borsada fiyatların yükselmesi için başarılı bir zirve-spekülasyon şansını hemen anlamış ve kendisiyle işbirliğini kabul etmiş olması Jenks için bitirilmiş bir işti.⁷⁰ Dervieu'a oyalama işini Oppenheim üstlendi. Greenwood 15 Kasım'da aynı gün Disraeli'ye haber veren Lord Derby'le görüşmek için dışişlerine gitti.

Aynı gün, yani 15 Kasım'da İsmail ile işin pazarlığını yapması için Mısır'daki İngiliz başkonsolosluğuna ilk telgraf gönderildi.⁷¹ 25 Kasım'da iş bitirildi. Parlamento ve İngiltere bankası kasıtlı olarak bilgilendirilmedi. Dünya ve borsa satın alınma haberini 26 Kasım tarihinde saat 13.35'de aldı. Jenks *Times* haberlerine dayanarak haber konusunun geçtiğimiz onbir gün boyunca sessiz, ama ağırlıklı olarak borsa düşüş spekülasyonlarının iyimserliğe sebebiyet veren satış teklifi üzerinden alış yapan vadeli işlemler piyasasında etkili bir çeşit "iç hesaplaşma" olarak gösterdi. Çok gizli hareket edilmiş olmalıydı, çünkü *Times* bile güçlü satış eğilimine rağmen hafif yükselme gösteren kurların bile elden çıkarılmış olmasını şaşkınlık içinde tespit etti.⁷² Borsa düşüş spekülasyonları hala iyi satış yapıyor olmalarına öncelikle sevinmiş olmalılar. Ancak kurların sıçrayan bir şekilde yükseldiği haberi geldiğinde ve vadeli piyasa hesaplaşma zamanı yaklaşınca girişimlerini denkleme için ya da (borsa düşüş spekülasyonlarının normalde sahip olmadıkları) anlaşmaya varılan malın temini ve teklifi için büyük ölçüde eklemeye yapmak zorunda kaldılar.⁷³ Çok sayıdaki borsa düşüş

⁶⁹ Yukarıda 42. dipnota bakınız.

⁷⁰ Jenks, s. 322.

⁷¹ Jenks, s. 324, dipnot 53. Parlamento ivedilikle destekledi ve henüz kabinenin bütün üyelerine sorulmadan, telgraf hemen gönderildi. İlk olarak 17 Kasım'da onaylandı. Bakınız Farnie, s. 231. Rothschild de 1875'deki vade sonunda 4 milyon £ elde edince bu günde kabul etti. Farnie, s. 232.

⁷² Hem Jenks, s. 324, dipnot 53; hem de Douglas A. Farnie, s. 232, kurların seyrini veriyor.

⁷³ Hatta daha büyük, fakat sırdaş olmayan bankerler 80.000 £'den ve 200.000 £'e kadar bile zarar ettiler. Bakınız: Farnie, 232 ss. Onlar arasında Fransız Dışişleri Bakanı Dük Decazes de vardı. Lord Derby Fransız Büyükelçiliği'ne hisselerin Fransa'nın eline geçmediğini, aksine İsmail'de kaldıklarını söyledi. Fakat İngiltere'nin aşağı yukarı iki gündün beri İsmail ile görüşüğünü ağzından kaçırdı. Bakınız: Edgar-Bonnet, s. 29. Yani İsmail ikinci kez başarısızlığa uğrayabilirdi. Bu Dacezes için ölümcül bir alt sınır olmuş

spekülatörlerinin toplam kaybı daha az sayıdaki siyaseten haberdar olanların aralarında paylaştıkları kazanca denk gelmekteydi.

Haberdar olanlar arasında zamansal sıralamayla şu kişiler bulunmaktaydı: Henry Oppenheim, borsa uzmanı Frederick Greenwood, Disraeli ve kabine meslektaşları, Baron Lionel Rotschild, İskenderiye'deki İngiliz başkonsolosu ve İsmail'in kendisi. Borsa işine kimlerin şahsen katılmış olduğu hiçbir zaman ispatlanamayacak. Bu iş yukarıda adları verilen kişilerin çoğundan beklenebilir, ayrıca memur olmadıkları için görevlerinin bir parçası olduğu da iddia edilemez. Muhalefetin, saygıdeğer etik-Hıristiyan taraftarı William Gladstone'nin giriştiği saldırı kötü insan Disraeli ve onun "stock-jobbing" [hisse-spekülatörlüğü] alımına yönelikti.⁷⁴

Burada şu sorular ortaya çıkıyor: Bir memurun kazanç vaatli önceden edinilen bilgileri piyasadan veya borsadan kazanç sağlama amacıyla kötüye kullanması hiç uygun mudur? Amerika'da bu durum "drüst rüşvet" diye tanımlanır. Eğer vergi mükellefi tarafından maaşı ödenen bir memur konumunu bu vergi mükellefinin kazancını elinden alma veya zarara sokmak için kötüye kullanırsa, bu şüphesiz rüşvetçilik olarak tanımlanır. Ancak Bismarck'ın dış politikasında borsa kazançlı etkiler oluştuğunda özel bankeri Bleichröder'e kazançları tahsil ettirdiği bilinmektedir. Bunu bir sır haline dönüştürmüyordu ve o zamanlar bu durum muhtemelen suç sayılmıyordu.⁷⁵ Ancak Bismarck'ın kendisi avantajların kasıt olmaksızın ulusal açıdan gerekli siyasetten kaynaklanması zorunluluğuyla sınırlama getiriyordu. Fransız Dışişleri Bakanı Due Decazes'i kendi dış politikasının aksinse spekülasyonlarını başarı için yardımcı olacak şekilde düzenlemekle suçluyordu. Mısır'daki olaylar Bismarck'ın bu ciddi suçlamasını onaylıyor.⁷⁶ Şimdi söz konusu olan Disraeli'nin işlemleri şahsen mi böyle yapılandığı, yoksa bunun normal işlemlerin yanında

olsa gerek. Satış haberi geldiğinde, Decazes çok öfkelenmişti ve Türkiye'nin protestosunu desteklemişti. Bakınız: D. A. Farnie, s. 241 ss.

⁷⁴ İlk olarak her iki tutucu partide bulunan bu insanların özgeçmiş, onların güncel karşıtlıklarını belli ediyordu. Bunlar Gladstone liberallerin safına katıldıktan (1856) sonra daha çok dile gelmişti. Açık ifadesiyle Disraeli'nin düşünce tarzı için Gladstone'in güvenilir arkadaşı "özel amaçlar için devlet manipülasyonu" cümlesini teşhir eden Lord Granville tarafından "Hisse -Spekülatörlüğü-İşlemi" sözü ifade edilmişti. Bakınız: Farnie, s. 234.

⁷⁵ Genellikle şuraya bakınız: Fritz Stern, *Gold and Iron: Bismarck, Bleichröder and the Building of the German Empire*, New York, 1977 ve benim bu olayla ilgili bilimsel dergi makalesine dönüştürülen konuşmam: *Bankhistorisches Archiv, Frankfurt am Main*, 1979, Jg. 5, s. 51.

⁷⁶ Bakınız: Fritz Stern, s. 234. Burada Fransız milyarlarının transferinin düzenlenmesine yönelik manipülasyon ile ilgiliydi. Decazes Mısırda da dış politikasıyla spekülasyona müdahil olmayı denemişti. Farnie, s. 231'de, Decazes üzerine Mısır mali tarihine hâkim güvenilir bir Fransız tanıdığından anonim olan şu cümleyi aktarıyor: "(O) Herhangi bir politik motivasyonla değil, aksine spekülasyona duyduğu tutkundan dolayı harekete geçmiş gibi görünüyor."

kendiliğinden mi oluştuğudur. Daha da ilkesel olarak bu satın olma İngiltere'nin çıkarları için gerekli olup olmadığıdır.

İngiliz halkı sürprizin sarhoşluğu içinde ve genel emperyalist havada İngiltere'nin hayati önem taşıyan kanaldaki muhteşem etki yükselişini kabul etti, satın alışın hiçte sahip olmadığı bir etkiydi. Kraliçe ve veliaht prens de milliyetçi hayranlık içinde katıldılar.⁷⁷

William Gladstone ve muhalefet, kraliçenin yoğun müdahalesi sebebiyle Disraeli'nin yararına ve ulusun aleni hayranlık havasını göz önünde bulundurarak aslında doğru olan eleştirilerinden vazgeçmek zorunda kalmışlardır.⁷⁸ Gladstone bu önemli ticari işleme “hayali” diyordu. Haklı olarak, çünkü Süveyş-kanalı şirketinin tüzüğüne göre en büyük hissedar bile asla on oydan fazla oy hakkına sahip değildi. Aksi takdirde yirmidört müdürden İngilizler'den oluşan üç müdür sayesinde en fazla yararlanan ulus 1875 yılında %74 ile geçiş tonajında tek söz sahibi olurdu. Bu satın alış geçen süre zarfında İngiltere'ye hisselerin yükselişi sebebiyle büyük kazançlar sağladı. Ama aslında bu durum kanal ve geniş çapta Mısır üzerindeki etki için pek önemli değildi. Fransızlar ve de Lessps için bu satın alma ancak çok uygun görülebilirdi. Bundan dolayı daha da büyük bir etkiden çekinilmesi gerekmiyordu, Crédit Foncier kurtarılmıştı ve bir banka krizi önlenmişti.

Kanımcı satın olma psikolojik olarak yorumlanmalıdır, burada Disraeli'nin André Maurois tarafından yansıtılan psikolojik özelliklerine dayanıyorum. Disraeli şark zihniyetine sahipti, saklaması gerekmeyen bir şey olduğunda onu her halükarda erdem haline getirirdi. 1880 yılında bir ziyaretçisinin karşısına üzerinde kırmızı bir gecelik ve kafasında kırmızı bir fes (236 ss.) olduğu halde çıkmıştı. Bu Anglosakson kökenli İngiliz, özellikle ileri gelen sarışın Lordlarına

⁷⁷ Muhakkak bunu daha iyi bilen Disraeli 18 Kasım 1875'te kraliçeye şunu yazdığında, onu yanıltmıştı: “Kanalın İngiltere'ye kalması, şu kritik anlarda otoriteniz ve gücünüz için yüksek önemdedir yüce Majesteleri”. Bakınız: Sven Helander, “Disraelis Erwerb der Suezkanal-Aktien”, *Orient Nachrichten* içinde, Bielefeld, 1939 (Jg. 5), s. 99. Kabinenin 17'sindeki tam kadro kararından sonra Disraeli kraliçeye haber vermiş olmalıydı. Fakat kraliçenin ve veliaht prensin heyecanından dolayı şimdi muhtemelen daha başka kişiler bilgilendirilmiş ve sırdaş çevrelere itimat etmiş olmalıydı. En iyi sırdaşlar önlemlerini evvelce almış olmalılar. Disraeli, kraliçeyi Rothschild'in örnek olduğunu ve sadece cüzi bir faiz beklediğini anlatmıştı. Bakınız: Maurois, s. 198. Fakat muhalefet avam kamarasında Rothschild'in hepsini bir araya topladığı %15'lik kazancını yüzlerine vurmuştu. Bakınız Sven Helander, s. 100. Farnie %14,47 veriyor. Muhalefet, İngiltere'nin kredi itibarının Paraguay seviyesine düştüğünü söylüyordu.

⁷⁸ Kanun taslağına tutkun Hindistan kraliçesi olarak övülüyordu, Kraliçe parlamentonun açılışında erguvanı renkteki kraliyet elbisesiyle görünmüştü ve çabucak alım yasasının onaylanmasını sağladı. Ülkedeki heyecan karşısında liberaller sadece, Farnie'nin s. 235'teki ifadesiyle “özel alanda sigara içmek” ile kaldılar. André Maurois'e göre; Disraeli'nin İngiliz karşıtı kalması düşüncesi Viktoria'nın kendisinden kaynaklanıyordu. *Disraeli*, Fischer Bücherei, 1952, s. 199.

puta taparcasına saygı gösterirdi (77, 130), ancak tutumuyla kendisine saygı duyduğunu ve dalkavukluk etmek istemediğini gösterdi. Şarkın fantastik dünyası onun canlı fantezisini esir almıştı (38 ss., 216) ve özellikle 1875 yılına burada Süveyş-kanalında, daha sonrada Kıbrıs'ta İngiliz ulusuna bağlılığının bir anıtını dikmek istemesini anlamamak mümkün değil.

Borsa işine Disraeli'nin de katılmış olup olmadığı, olumlu veya olumsuz hiçbir zaman ispatlanamayacak. Disraeli daha yirmi yaşındayken, 1824 yılı, Güney Amerika maden hisselerinin patlaması esnasında spekülasyona önemli bir kapsamda katkıda bulunmuştu.⁷⁹ Şüpheli olan Disraeli'nin kamuya olanların tam aksini aktarmış olmasıydı. Ayrıca kraliçeyi kendi tarafına çekmeyi gerekli görmesiydi. Ayrıca Bleichröder'in Bismarck için yaptığı gibi dostu Rothschild'e kendisi için spekülasyon yaptırması onun için çok kolay bir iş olurdu.

Disraeli'nin az veya çok, kaybedecek bir şeyi olmayan birinin şüpheli girişimlere eğimliliğine dâhil edilmesi gereken malvarlığı da şüphe uyandırmaktadır.

Babasının aslında oldukça iyi olan mal varlığı, mirasa ortak olan dört hak sahibi çocuk daha olmasa dahi İngiltere'de siyasi kariyer için yeterli değildir, özellikle de tanınmayan, vaftiz edilmiş olsa da Yahudi kökenli olan bir gencin zorlaştırılmış yükselme koşullarında tamamen yetersizdir.⁸⁰ Ama Disraeli sonuçlarını hiç dikkate almaksızın tefecilere yüklü bir şekilde borçlanarak yoluna devam etti. 1848 yılından sonra Avam kamarasında muhafazakârların lideri iken bir gelir elde etmiyordu ve borçları olduğu halde İngiltere'de bir centilmenin yaşam stiline bir parçası olduğundan Buckinghamshire'de mal varlığı edinilmesi gerektiğini söylüyordu.⁸¹ İlk görevi 1852 yılında özellikle de, aralıklı olarak liberal hükümetler döneminde iki kez ele geçirdiği (1852/3, 1858/9, 1866–68) hazine bakanlığıydı. Ancak İngiltere'de bakanlık mevki sahibine kazandırdığından çok masraf çıkarıyordu. Tefeci borçları 1857 yılında Bentinck-ailesi 25.000 £ krediyi feshettiğinde iyiden iyiye arttı ve 1867 yılında 57.000 £ oldu. Allah'tan 1862/63 kışında zengin bir parti taraftarı olan Mr. Montagu ortaya çıktı, borç senetlerini satın aldı ve Disraeli'nin borcunu %10'dan %3'e indirdi. Daha sonra 1863 yılı Kasım ayında Cornwallis'den kendisi gibi vaftiz edilmiş bir Yahudi olan zengin bir dul Disraeli'ye 30.000 £ bırakınca Disraeli kayda değer net bir mal varlığı olmasa da bir düzene oturmuştu. Ama karısının ölümü (15.12.1872) bir gerilemeye sebep olmuştu: karısının yaşadığı süre için ilk

⁷⁹ Maurois, s. 21.

⁸⁰ Katılım 10.000 £'ten daha fazla olmayacaktı. Bakınız: Maurois, s. 139. Robert Blake, s. 255.

⁸¹ Hughenden mülkü 35.000 £ değerindeydi. Bentinck ailesi ona kayıp 25.000 £'i kiraladı, orada arazi sahibini ifşa eden birisi, bir mülk edinmiş olmalı. Bu zamanlarda yakıcı borçları 20.000 £ tutuyordu. Bakınız Maurois, s. 139. Karısı 1842'de 13.000 £'i amorti etmiş olmasına rağmen. Blake, s. 250. 1 £ = 20 Goldmark.

kocasından elde ettiği Londra'daki ev ve 5.000 £ elden gitmişti; cömert Mr. Montagu faizleri %3'den %2'ye indirdi.⁸²

Eğer Disraeli malını bir yeğenine miras bırakacak olsaydı yeğeni 57.000 £ geri ödemek zorunda kalırdı, çünkü bu para kendisine parti lideri olduğu için verilmişti.⁸³ Disraeli 1874-80 yıllarında tekrar göreve geldiğinde durumu iyileşme gösterdi; Londra'da sadece otelde yaşayan eli ayağı tutmaz olmuş bir dul bayanın temsil edilme beklentisi herhalde çok az. Yazdığı romanlar da artar şekilde gelir sağlıyordu.

19.4.1881 tarihindeki ölümünden sora vasiyeti hakkındaki veriler tam değil. Mr. Montagu'ya olan borcu tam meblağ varlığını sürdürüyordu, 1881 yılı sonunda açıklanamaz bir şekilde ödendi: bu borç, buna 40.000 £ devlet tahvili de dâhil, (belgelenmiş) diğer aktiflerle ödenmedi. Basın, aynı zamanda vasiyet icracısı da olan genç baron Nathaniel Rothschild'in borçları cömertlikle karşıladığı kanısında. Disraeli'nin Mr. Montagu'dan yakışsızca yararlandığı aşikârdır.

Yine de mevcut olan olanaklara rağmen spekülasyona katılmamış olması mümkündür. Hatta bunun için ikinci bir imkanı, bu sefer á la baisse [tabana doğru] verdiği bile.⁸⁴

Oluşmuş olan tüm umutlardan sonra Lord Derby 16 Aralık 1875 tarihinde Edinburgh'ta, İngiltere'nin Mısır maliyesinin hükümdarın –Hidivlerin “daleverecilik”i (roguery) ile ilişkilendirilen– dolandırıcılığına dayandırılan girdabında boğulacağına inanmasını halkın bir yanılığısı olarak tanımladı. Bu söylevi yaptığı gün tam da uzman İngiliz temsilcisi Thomas Cave'nin İskenderiye'ye ulaştığı gündü.⁸⁵ Mısır borçlarının kuru derhal hızlı bir düşüş

⁸² Bakınız Robert Blake, s. 421, 424, 526.

⁸³ Mülkün değeri sadece 35.000 £ idi ve ihtiyacı karşılamıyordu. Bu sebeple Montagu, Baron Lionel Rothschild'den yakın olmayan bir tanıdığına olurunu elde etti. Bakınız Blake, s. 424. Rothschild'in bu durumdaki kendi yakın arkadaşına neden yardım etmediği merak konusudur.

⁸⁴ Robert Blake s.754'te alçak sesle Rothschild'in cömertliğine dair endişesini dile getiriyor. Zira bu üzülmeye değer. Çünkü daha sonrasında aktiflerden gelen belgelenemeyen ödeme yapılabilirdi. Elbette kanıtlanabilir değil. Benim hislerime göre Disraeli bir sahne başarısı kazanmayı istemiş olmalı. Elbette girişimci Henry Oppenheim'in spekülasyon projesi onu aydınlatmıştı.

⁸⁵ Başkaları tarafından İsmail'den farklı biri önerildiğinde ve beklendiğinde, bununla kalınmadı, aksine bir delegasyonla ve neredeyse büyük bir engizisyon yargıcı gibi hareket etmişti. Onun elbette olumsuz bilirkişi raporu, bazı ayrıntıların çıkarılmasını sağladı. Cave, İsmail'in 1873'te aşırı kar getiren tahvillerinden bir kısmını satın almış olduğu Oppenheim konsorsyumu ve kooperatifini, ödenmemiş borçları teslim alma yükümlülüğünden boşu boşuna muaf tuttuğunu tespit etmişti. Ödememek için, yazılı senedin ödenmesi için kendisine ait hazine bonolarının, para piyasalarında %65'e denk gelmelerine rağmen, %92 olduğu açıklamasında bulunmuştu. Konsorsyum üyeleri 1 Ocak 1874'te 1,6 milyon £'lık net geliri esas itibarıyla bu şekilde kendi aralarında

gösterdi, dâhil olanların yine (bu kez düşüş spekülâtorleri olarak) büyük kazançlar sağlayabilecekleri bir imkân. Ama böylece 1875 yılı Aralık ayı sonunu atlatabilmiş olsa da İsmail'in iflası da 1876 yılı için kaçınılmaz oldu.

İsmail'in birinci yükseltme spekülasyonuna her halükarda katılmış olduğu kabul etmek mümkün. 1879 yılında beraberinde 3 milyon £ nakit para olduğu halde İskenderiye'yi buharlı yatıyla öncelikle İtalya yönünde terk etti. Birkaç yıl sonra Sultan tarafından İstanbul'daki sarayına taşınmasına izin verildi.